

ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ

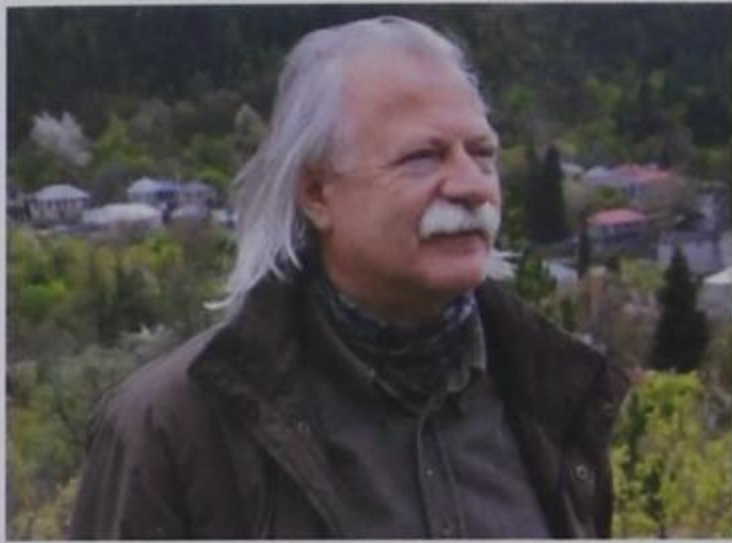

ΠΕΚΛΑΡΙ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΙΚΡΗΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ

Ο Βασίλης Νιτσιάκος γεννήθηκε στο Ντένισκο, κοντά στα ελληνο-αλβανικό σύνορο του Γράμμου. Μεγάλωσε ανάμεσα σ' αυτό το βουνό και στον κάμπο της Θεσσαλίας, στα ριζά του Ολύμπου, στο Μουσαλάρι, όπου ξεχείμαζε η οικογένειά του με τα κοπάδια της. Σπούδασε Φιλολογία, Λαογραφία και Κοινωνική Ανθρωπολογία στα Πανεπιστήμια Ιωαννίνων, Αθήνας και Καίμπριτζ με σημαντικούς δασκάλους. Θεωρεί, ωστόσο, ότι πιο σημαντικό σχολείο από όλα υπήρξε για τον ίδιο η στήνη των Βλάχων της Πίνδου και καλύτεροι δάσκαλοί του οι τσομπαναραίοι. Διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Κοινωνική Λαογραφία.

ημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Εταιρεία Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

ΠΕΚΛΑΡΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΙΚΡΗΣ ΚΑΙΜΑΚΑΣ

Βασίλης Νιτσιάκος

Πεκλάρι

Κοινωνική οικονομία μικρής κλίμακας

Μακέτα εξωφύλλου: Γιάννης Ταγματάρχης
Σελιδοποίηση: Κώστας Δεσποινιάδης

ISBN 978-960-9446-12-9

Α' έκδοση: Μάιος 2015 – 1.200 αντίτυπα

© Εκδόσεις Ισνάφι – Νιτσιάκος Βασίλης

Εκδόσεις Ισνάφι

Σουλίου 18, 45332

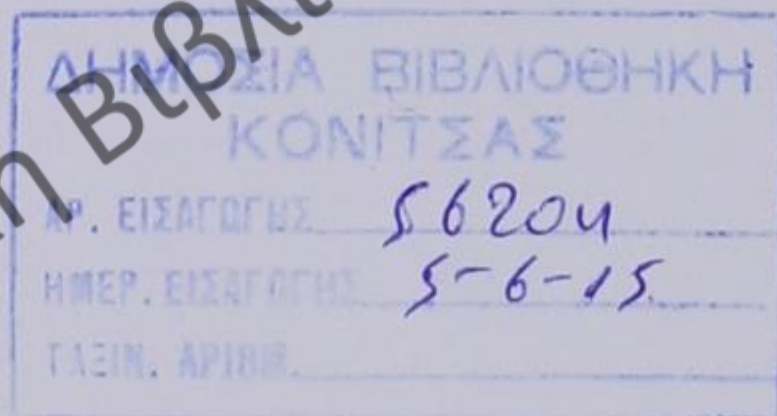
ΙΩΑΝΝΙΝΑ

Τηλ: 26510 70703/ 27066

ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ

ΠΕΚΛΑΡΙ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΜΙΚΡΗΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ

Ιωάννινα 2015

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΝΙΤΣΟ

Ποιοι άναψαν λοιπόν το καντήλι στους λόφους
ευγενικά ν' αποσύρει το δάχτυλο ο θεός
μην αφήνοντας ρεματιές και ρουμάνια ακατοίκητα.

Κανένα κυπαρίσσι δεν μετράει το ύψος τους

Απόστολος Ζώτος «Αμύθητα χέρια»

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΟΝΙΤΣΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	Σελ. 11
Εισαγωγή: Φύση και πολιτισμός.....	15
Το ευρύτερο πλαίσιο: Οικολογία και ιστορία.....	19
Χώρος, χρόνος, τοπίο	
Ο ορεινός χώρος της Πίνδου	
Οικολογία, ιστορία και πολιτική οικονομία στην Πίνδο	
Οικολογικές ζώνες και παραγωγικές διαδικασίες	
Το Πεκλάρι.....	33
Ο χώρος και οι άνθρωποι, η φύση και η κοινωνία στο ιστορικό τους πλαίσιο	
Η οικειοποίηση των φυσικών πόρων. Οι παραγωγικές διαδικασίες και το τοπίο.	
Τι είναι και τι δεν είναι δάσος	
Τα «δάση» της κοινότητας	
Τα χωράφια	
Οι βοσκότοποι και τα ζώα	
Τα κλαδερά ή λογγάρια	
Το ζήτημα της ιδιοκτησίας	
Στρατηγικές επιβίωσης, κοινωνικός εξισωτισμός και ασφαλιστικές δικλείδες	
Η τεχνική ειδικευση και το κουρμπέτι	
Επίλογος: Το τέλος μιας μακράς διάρκειας.....	93
Βιβλιογραφία.....	97
Εικόνες.....	103

Παρόμοια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

Πρόλογος

Το βιβλίο αυτό δεν υπήρχε ούτε σαν ιδέα στο νου μου ένα χρόνο πριν. Διεξάγοντας επιτόπια έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της Κόνιτσας, αυτή τη φορά στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων ΘΑΛΗΣ¹ με τίτλο *Η διατήρηση της φύσης μέσω της θρησκείας. Τα ιερά δάση της Ηπείρου*, διαπίστωσα ότι, πέρα από το ειδικό αντικείμενο της συγκεκριμένης μελέτης, που ήταν τα προστατευόμενα μέσω θρησκευτικών πρακτικών δάση, υφίστανται και άλλα σχετικά με αυτό θέματα που δεν έχουν διερευνηθεί δεόντως από την επιστήμη. Μιλώντας με τους ανθρώπους στα χωριά για τα δέντρα, τα δασύλλια και τα δάση, που με διάφορους τρόπους και για διάφορους λόγους προστατεύονται, «ανακάλυψα» ότι εκτός από τα αφιερωμένα, αφορισμένα, καθαγιασμένα κ.λπ. δέντρα και δάση, που πράγματι προστατεύονται μέσω θρησκευτικών πρακτικών, λαϊκών κατά βάση που ωστόσο υιοθετούνται και από την τοπική εκκλησία και τον κλήρο, υπάρχουν και άλλες πιο σημαντικές παραγωγικές πρακτικές που προστατεύουν συστάδες δέντρων όχι για την προστασία των οικισμών όπως τα «ιερά», αλλά για την ίδια την επιβίωση της κοινότητας, που εξαρτάται από μια μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, στην οποία αυτά τα δέντρα, τα «κλαδερά», παίζουν σημαντικό ρόλο ως χειμερινή τροφή για τα ζώα.

Εστιάζοντας, λοιπόν, το ερευνητικό μου ενδιαφέρον σταδιακά σ' αυτό το θέμα, συνειδητοποίησα ότι τα κλαδερά δεν συνιστούν απλά μια πολύ σημαντική παραγωγική πρακτική αλλά ένα είδος κοινωνικού φαινομένου, με βάση το οποίο μπορεί κανείς να μελετήσει το σύστημα της τοπικής οικονομίας σε μια δεδομένη ιστορική περίοδο μακράς διάρκειας. Αποτελώντας τη συμπύκνωση του συνδυασμού γεωργίας και κτηνοτροφίας αλλά

¹ Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

και της συνολικής σχέσης της τοπικής κοινωνίας με το φυσικό της περιβάλλον, το κλαδερό μας δίνει τη δυνατότητα να διεισδύσουμε στα μυστικά των στρατηγικών επιβίωσης της κοινότητας και μέσω αυτών στην ίδια τη διαδικασία οικειοποίησης της φύσης, διαδικασία που παραπέμπει στην ίδια την έννοια του πολιτισμού, με την ολική σημασία του όρου. Συνεπώς το κλαδερό είναι ένα μέσο για να μελετήσουμε την οικονομική, κοινωνική και την εν γένει πολιτισμική υπόσταση της κοινότητας. Επιπλέον, αυτή η συγκεκριμένη διαδικασία οικειοποίησης της φύσης, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «βιωματική αειφορία», συνδυάζεται με έναν ιδιότυπο κοινωνικό εξισωτισμό, γεγονός που καθιστά το συνολικό αντικείμενο όχι απλά ενδιαφέρον από επιστημονική άποψη αλλά και άκρως επίκαιρο σε μια περίοδο γενικευμένης κρίσης της κοινωνίας μας.

Το φαινόμενο αυτό μπορούμε να πούμε ότι επιχωριάζει σε όλες τις γεωργο-κτηνοτροφικές κοινότητες που βρίσκονται στη «ζώνη της δρυός» και είναι αποτυπωμένο στο πολιτισμικό τους τοπίο, που χαρακτηρίζεται από συστάδες δέντρων, κυρίως βαλανιδιών, με συγκεκριμένη διάταξη στο χώρο και ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά, που οφείλονται στο περιοδικό κλάδεμά τους, με σκοπό τη χρήση των ξεραμένων κλαδιών για την εκτροφή των οικόσιτων ζώων κατά τη χειμερινή περίοδο. Στην περιοχή της Κόνιτσας απαντάται σε όλα τα χωριά αυτής της ζώνης, ουσιαστικά απουσιάζει μόνο από την αλπική ζώνη, όπου κυριαρχεί η μετακινούμενη κτηνοτροφία. Στα γνωστά ως Μαστοροχώρια, που αποτελούν τον βασικό πληθυσμό της περιοχής, η βάση της οικονομίας είναι ο συνδυασμός της γεωργίας με την οικόσιτη κτηνοτροφία, από την οποία σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία προκύπτει η στροφή στην τεχνική ειδίκευση.

Το Πεκλάρι (νέο όνομα Πηγή) ανήκει σ' αυτή την ομάδα των χωριών. Γιατί αυτό και όχι κάποιο άλλο; Έχοντας τη δεύτερη κατοικία μου στην Κόνιτσα τα τελευταία δεκαπέντε και πλέον χρόνια, είχα την ευκαιρία στη γειτονιά μου, που πήρε το όνομά της από την εγκατάσταση εκεί αρκετών Πεκλαριτών και λέγεται «Πεκλαρίτικα», να γνωρίσω και να σχετιστώ με πολλούς από αυτούς. Έτσι, άτυπα και δίχως αυτοί να το συνειδητοποιούν

(αρκετές φορές κι εγώ ο ίδιος) έκανα έρευνα συζητώντας μαζί τους για διάφορα θέματα του χωριού τους. Το ίδιο το χωριό απέχει από την Κόνιτσα μόνον επτά χιλιόμετρα κι έτσι, κάθε φορά που ήθελα να κάνω μια μικρή βόλτα, κατά έναν ανεξήγητο τρόπο ο δρόμος με έβγαζε εκεί. Όταν, λοιπόν, έπρεπε να αποφασίσω για το παράδειγμά μου, για την περίπτωση μελέτης, χωρίς δεύτερη σκέψη επέλεξα το Πεκλάρι.

Από τη θέση αυτή θέλω να ευχαριστήσω όλους τους χωριανούς που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με βοήθησαν (πολλές φορές χωρίς να το αντιλαμβάνονται). Ιδιαίτερα, ωστόσο, ευχαριστώ το ζεύγος Αντώνη και Λεύκω Τέφου, αγαπημένους μου γείτονες, που υπήρξαν συστηματικοί συνομιλητές μου, το Νίκο Κεφάλα, πρώην Γραμματέα της κοινότητας, τη Γαλάτεια Βουρδούκα, τον Παύλο Προπόδη, τους πρώην και νυν προέδρους Παναγιώτη Χούψια, Χρήστο Κόντο, τους Βασίλη και Ιωάννη Σπανό, τον Απόστολο Ζώτο και όλους όσοι ανταποκρίθηκαν στην πρότασή μου και συνομίλησαν μαζί μου για τα σχετικά θέματα.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στους συνεργάτες μου Καλλιόπη Στάρα και Ρήγα Τσιακίρη για τη δημιουργική συνεργασία μας και την εν γένει βοήθειά τους.

Τέλος, ευχαριστώ τον Πάνο Βαδαλούκα των εκδόσεων «Ισνάφι», που δέχτηκε με χαρά να συμπεριλάβει στις εκδόσεις του το παρόν βιβλίο.

Τον καιρό που το βιβλίο έφτανε στο τέλος του έφυγε από τη ζωή ο πατέρας μου, που μου δίδαξε έμπρακτα κάτι χωρίς το οποίο ούτε το παρόν ούτε τα υπόλοιπα βιβλία μου θα υπήρχαν: Να αγαπώ και να κάνω με μεράκι τη δουλειά μου.

Εθνική Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

Εισαγωγή: Φύση και πολιτισμός

Η διχοτομία φύση-πολιτισμός έχει σφραγίσει την ανθρωπολογική συζήτηση από τις απαρχές του συγκεκριμένου επιστημονικού κλάδου και κατά κάποιον τρόπο καταλαμβάνει ακόμα και σήμερα ένα σημαντικό μέρος στις διάφορες συζητήσεις που γίνονται πάνω σε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τη διχοτομία περιβάλλον-κοινωνία, η οποία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο έρχεται και επανέρχεται σε διάφορα πλαίσια κοινωνιολογικών και περιβαλλοντικών αφηγήσεων.

Αυτές οι διχοτομίες, όπως παραδόξως, αναπαράγονται ακόμα και σε μετα-νεοτερικά πλαίσια, διαιωνίζοντας ουσιαστικά μια σύλληψη του πολιτισμού ως μιας πραγματικότητας εξωτερικής προς τη φύση και αντιστρόφως. Ο πολιτισμός, είτε σαν προϊόν της οικειοποίησης της φύσης εκ μέρους της ανθρώπινης κοινωνίας είτε σαν μέσο προσαρμογής του ανθρώπου στο περιβάλλον του, παραμένει κάτι ξεχωριστό και η φύση, από την άλλη πλευρά, συνεχίζει να παρουσιάζεται σαν κάτι εξωτερικό, σαν μια αντικειμενική πραγματικότητα «κάπου εκεί έξω», η οποία πρέπει να καταστεί αντικείμενο χρήσης, διαχείρισης, εκμετάλλευσης κ.λπ. με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.

Φαίνεται ότι είναι κάπως δύσκολο να απαλλαγούμε από αυτή τη βαθειά ριζωμένη διχοτομική αντίληψη, η οποία βρίσκεται στα ίδια τα θεμέλια της δυτικής σκέψης από τις απαρχές της νεοτερικότητας. Θα μπορούσαμε ίσως να υποστηρίξουμε, επίσης, ότι η ίδια διχοτομική αντίληψη βρίσκεται στις ρίζες και της ίδιας της επιστήμης της Οικολογίας. Η αντικειμενοποίηση του περιβάλλοντος το διαχωρίζει από την ανθρώπινη κοινωνία και εμπειρία κατά έναν προφανή θετικιστικό τρόπο. Σε κάθε περίπτωση, η όλη διάκριση ανάμεσα στην κοινωνία και το περιβάλλον φαίνεται να είναι ένα προϊόν της πλάνης της δυτικής πνευματικής παράδοσης².

² Βλ. Latour, B., *We have never been modern*, Harvester/Wheatsheaf, New York, 1993 και *The politics of nature: How to bring the sciences into democracy*, Cambridge Mass., 2004 (α' εκδ. στα γαλλικά 1999). Για την ιστορική προσέγγιση του θέματος βλ. Σειρηνίδου Β., «Οι ιστορικοί στη φύση. Μια εισαγωγή στην περιβαλλοντική ιστορία», *Ιστορικά*, 51, 2009, σελ. 275-297.

Στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών αυτός ο διάλογος για τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και το περιβάλλον (*société/milieu*), είναι τόσο παλιός όσο και οι κλάδοι της Κοινωνιολογίας και της Ανθρωπογεωγραφίας. Είναι γνωστή, άλλωστε, η «ιστορική» διαφωνία ανάμεσα στον Durkheim και τον Ratzel γύρω από το αν το φυσικό περιβάλλον καθορίζει την κοινωνία και τον πολιτισμό ή αντίστροφα³. Το ερώτημα αυτό είναι, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ακόμα «παρόν» στο σημερινό λόγο για το περιβάλλον και δείχνει μ' αυτή του την παρουσία πώς αναπαράγεται η διχοτομία για την οποία μιλάμε. Με όρους θεωρίας, η πρώτη άποψη έχει εκφραστεί και υποστηριχτεί από τον περιβαλλοντικό ντετερμινισμό, ενώ η δεύτερη από τον πολιτισμικό ντετερμινισμό⁴. Πρέπει να σημειώσουμε, ωστόσο, ότι ακόμα και στο πλαίσιο του πολιτισμικού ντετερμινισμού, που δίνει προτεραιότητα στον πολιτισμό, υιοθετώντας παράλληλα μια μάλλον διαλεκτική προσέγγιση στη σχέση μεταξύ φύσης και πολιτισμού, η διχοτομία αναπαράγεται.

Στην Κοινωνική Ανθρωπολογία τείνει να επικρατήσει τώρα πια η άποψη περί κοινωνικής και πολιτισμικής κατασκευής του φυσικού περιβάλλοντος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχουν λυθεί όλα τα προβλήματα, θεωρητικά και μεθοδολογικά, που αντιμετωπίζει κανείς, όταν καλείται να εξετάσει σχετικά ζητήματα. Πρέπει ακόμα να τονίσουμε το γεγονός, ότι οι διάφορες θεωρήσεις και προσεγγίσεις της σχέσης «φύση-πολιτισμός», «περιβάλλον-κοινωνία» και στο χώρο της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας έχουν αφήσει αρκετά ερωτηματικά· αυτά σχετίζονται με την ίδια την άποψη περί πολιτισμού, ο οποίος δεν έχει υποστεί απλά κριτική πάνω στον τρόπο με τον οποίο έχει αντιμετωπιστεί μέχρι τώρα, σαν κάτι έξω από τη φύση δηλαδή, σαν ένα μέσο προσαρμογής σ' αυτή ή σε κάποιες περιπτώσεις σαν αποτέλεσμα της διαδικασίας οικειοποίησης της φύσης από τον άνθρωπο, αλλά από το

³ Βλ. Milton K., *Environmentalism and Cultural Theory*, Routledge, London, 1996.

⁴ Βλ. Milton K., ο.π., Eder Kl., *The social construction of nature*, Sage, London, 1996 και Hirsch E.- O'Hanlon M., *The Anthropology of Landscape*, Clarendon, Oxford, 1995.

1980 έχει σοβαρά αμφισβητηθεί σαν ένα προβληματικό αναλυτικό εργαλείο στο πλαίσιο των ραγδαία αναπτυσσόμενων πολιτισμικών σπουδών⁵. Σε κάθε περίπτωση οι δύο πραγματικότητες εμφανίζονται ούτε λίγο ούτε πολύ σαν ξεχωριστά μεταξύ τους πράγματα, που σχετίζονται με τον ένα ή τον άλλον τρόπο, αλληλεπιδρούν κ.λπ. Το γεγονός αυτό τροφοδοτεί άλλωστε νέες κριτικές προσεγγίσεις τα τελευταία χρόνια τόσο στο νέο κλάδο της Οικολογικής Ανθρωπολογίας όσο και σ' εκείνους της Ανθρώπινης και Πολιτισμικής Οικολογίας⁶.

Οι κριτικές αυτές εστιάζονται βασικά στην αναπαραγωγή της διχοτομίας και οι πιο ριζοσπαστικές προτείνουν μάλιστα μια πνευματιστική εκδοχή της οικολογίας, ένα είδος παμψυχισμού, όπου, συν τοις άλλοις, φύση και πολιτισμός παρουσιάζονται ως μια ενότητα⁷.

Φυσικά, για την τεκμηρίωση τέτοιων προσεγγίσεων χρησιμοποιούνται εμπειρικά παραδείγματα από μη δυτικές κοινωνίες, όπου οι άνθρωποι θεωρούν τους εαυτούς τους αναπόσπαστο τμήμα του φυσικού τους περιβάλλοντος και τα στοιχεία του περιβάλλοντος αντιμετωπίζονται ως έμψυχα όντα, ως προέκταση της ανθρώπινης ύπαρξης. Εκεί το φυσικό περιβάλλον δεν νοείται σαν κάτι έξω από τον άνθρωπο, κάτι που πρέπει να εκμεταλλευτεί, να διαπραγματευτεί, να ερμηνεύσει κ.ο.κ. Νοείται ως μέρος της κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας, καθαγιασμένο συνήθως, όπως και οι κοινωνικοί θεσμοί, αξεδιάλυτα συνυφασμένο με τους μύθους και τις τελετουργίες που στηρίζουν και αναπαράγουν την κοινωνία, συστατικό στοιχείο των λατρευτικών και θρησκευτικών γενικά πρακτικών, οι οποίες είναι ζωτικής σημασίας για την κοινωνική αναπαραγωγή, αναπόσπαστο τμήμα των υλικών και συμβολικών συστημάτων και διαδικασιών που συγκροτούν και συγκροτούνται απ' αυτό που ονομάζουμε πολιτισμό.

⁵ Βλ. Abu-Lughod, L., «Writing against culture», στο R. Fox (ed.), *Recapturing anthropology: Working in the present*, Santa Fe, 1991, σελ. 137-162.

⁶ Βλ. Milton, K., ο.π., και Croll E. - D. Parkin D. (eds), *Bush base: Forest farm. Culture, environment and development*, Routledge, London, 1992.

⁷ Βλ. Croll E. - D. Parkin D., ο.π.

Δεν είναι στις προθέσεις μας να μπούμε σε μια διεξοδική συζήτηση σχετικά με όλο αυτό το εξαιρετικά σύνθετο ζήτημα, αλλά θεωρούμε ότι είναι ουσιαστικό για το θέμα μας να στοχαστούμε πάνω σε ορισμένες θεμελιώδεις πλευρές του και να αποφασίσουμε σε μια διεπιστημονική βάση ποια θεωρητική προσέγγιση, ποια μεθοδολογία και ποια εννοιολογικά εργαλεία πρόκειται να υιοθετήσουμε προκειμένου να πραγματευτούμε το θέμα μας.

Βασική, λοιπόν, θεωρητική παραδοχή συνιστά για μας η άποψη ότι η «φύση» δεν αποτελεί μια αιώνια ουσία εξωτερική της ανθρώπινης κοινωνίας και του πολιτισμού, αλλά συγκροτείται μέσω των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής νοήματος, όπως όλες οι εκφάνσεις αυτού που αποκαλούμε «πραγματικότητα». Οι κοινωνίες επενδύουν με νόημα όλες τις υλικές συνθήκες της ύπαρξής τους παράγοντας συμβολικά συστήματα, μέσω των οποίων οικειοποιούνται και επικοινωνούν με ό,τι αποκαλείται «περιβάλλον». Αυτή η διαδικασία, η οποία θα έπρεπε να γίνεται αντιληπτή με ιστορικούς και διαλεκτικούς όρους, συνιστά αυτό που αποκαλούμε «πολιτισμό».

Το ευρύτερο πλαίσιο: Οικολογία και ιστορία

Χώρος, χρόνος, τοπίο

Εάν προχωρήσουμε τώρα από αυτό το θεωρητικό επίπεδο σε πιο ειδικές προσεγγίσεις των εννοιών του χώρου και του χρόνου, τις βασικές συνιστώσες της κοινωνικής και πολιτισμικής «πραγματικότητας», πάνω στην ίδια θεωρητική βάση αυτή του «κονστрукτιβισμού»⁸, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι και οι δυο κατηγορίες, παρόλο που κατ' αρχήν είναι «φυσικές», από κοινωνική και πολιτισμική άποψη συγκροτούνται κοινωνικά, που σημαίνει ιστορικά. Οι άνθρωποι οικειοποιούμενοι το χώρο και το χρόνο, μέσω συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτισμικών συστημάτων, τα μετατρέπουν σε πολιτισμικές κατηγορίες, μετασχηματίζοντάς τα σύμφωνα με τις εκάστοτε επικρατούσες ιστορικές συνθήκες. Αυτό συμβαίνει με ιστορικούς όρους, δηλαδή στη βάση των σχέσεων παραγωγής και αναπαραγωγής των υλικών και συμβολικών προϋποθέσεων της κοινωνικής ζωής, οι οποίες αλλάζουν μέσα στο χρόνο. Στη βάση αυτού του διαλεκτικού τρόπου σκέψης πρέπει να μιλάμε για έναν αλληλο-καθορισμό, δηλαδή για μια διαδικασία όπου την ίδια στιγμή οι πολιτισμικά συγκροτούμενες κατηγορίες του χώρου και του χρόνου παίζουν το δικό τους ρόλο στην ίδια τη συγκρότηση του πολιτισμού.

Να έρθουμε όμως τώρα και στο ζήτημα του τοπίου, το οποίο αποτυπώνει ουσιαστικά την ιστορική διαδικασία μετατροπής του χώρου σε τόπο μέσω της διαδικασίας του πολιτισμού. Οι εθνογραφικές περιγραφές εξ αρχής παράγουν ιδιαίτερες αφηγήσεις για τους υπό μελέτη τόπους και τις τοποθεσίες, οι οποίες δείχνουν τον τρόπο με τον οποίο αυτοί αποκτούν τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά μέσω παραγωγικών, κοινωνικών και τελετουργικών πρακτικών. Αυτό που αποκαλούμε εμείς «τοπίο» για τους εντόπιους δεν είναι μια τυχαία συνάθροιση φυσικών στοιχείων αλλά ένα πλαίσιο δομημένο από την ιστορία τους και τους συλλογικούς μύθους τους, ένας τόπος αξεδιάλυτα συνυφασμένος με την κοινωνική τους υπόσταση (Hirsch 1995:1-30).

⁸ Berger J.- Luckmann Th., *The social construction of reality*, Allen Lane, London, 1967.

Η άποψη ότι ο πολιτισμός μετασχηματίζει το φυσικό περιβάλλον σε πολιτισμικό τοπίο είναι κοινός τόπος στις επιστήμες του χώρου σήμερα, αλλά η συζήτηση έχει προχωρήσει μέσω των διαλεκτικών προσεγγίσεων σε περισσότερο «διαδικασιακές» (processual) θεωρήσεις⁹. Αυτό σημαίνει ότι το τοπίο πια αντιμετωπίζεται σήμερα περισσότερο ως διαδικασία και λιγότερο σαν ένα αντικείμενο. Επιπλέον, μια άλλη ομάδα ανθρωπολόγων και γεωγράφων έχουν συμβάλει σ' αυτόν το διάλογο με την εισαγωγή της έννοιας της κατοίκησης (dwelling), που πρώτος χρησιμοποίησε ο T. Ingold¹⁰. Η χρησιμότητα αυτής της έννοιας συνίσταται στο γεγονός ότι προωθεί την ιδέα της συγκρότησης των τόπων και των τοπίων μέσω της ανθρώπινης πράξης (praxis). Η ανθρώπινη πράξη δημιουργεί τόπους με νόημα. Η οικειοποίηση της γης μέσω της καλλιέργειας ή άλλων παραγωγικών χρήσεων, η γνώση του χώρου και του τόπου ως προϊόντος της εργασίας, της τεχνολογίας και της παραγωγικής διαδικασίας συνιστούν αυτό που Ingold αποκαλεί «taskscapes» (εργασιοτοπία). Αυτός ο όρος νομίζουμε ότι μπορεί να αποδειχτεί πολύ χρήσιμος στην παρούσα εργασία.

Ο ορεινός χώρος της Πίνδου

Περνώντας τώρα στον ορεινό χώρο και στο τοπίο της Πίνδου, όπου εντάσσεται η περίπτωση μελέτης μας, πρέπει πάνω από όλα να αποδομήσουμε έναν μύθο που κυριαρχεί στις ρητορικές και τις αναπαραστάσεις των βουνών ακόμα και στο πλαίσιο επιστημονικών συζητήσεων. Υποτίθεται συχνά ότι τα βουνά εκπροσωπούν αρχετυπικά φυσικά τοπία, που μόνο πρόσφατα έχουν επηρεαστεί από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Κατά κάποιον τρόπο,

⁹ Βλ. Ingold T., «Culture and the perception of the environment», στο Croll E. - Perkin D., ο.π., σελ. 39-56, *The Anthropology of Landscape*, Clarendon, Oxford, 1995 και Low S.M. - Lawrence-Zuniga D., «Locating culture», στο Low S.M. - Lawrence-Zuniga D. (eds) *The anthropology of space and place*, Blackwell, London, 2003, σελ. 1-47

¹⁰ Βλ. Ingold T., *The perception of the environment*, Routledge, London, 2001.

ιδιαίτερα αφηγήματα διατήρησης του περιβάλλοντος αναπαράγουν την άποψη ότι τα φυσικά τοπία είναι «καλά» και τα πολιτισμικά όχι, διότι εξ ορισμού η ανθρώπινη παρέμβαση στη φύση τη βλάπτει. Γι' αυτό και σε διάφορα προγράμματα διατήρησης του περιβάλλοντος η ανθρώπινη παρουσία είναι κάτι που πρέπει να ελαχιστοποιηθεί ή να εξαλειφθεί. Αυτό συνδέεται επίσης με νέες προσεγγίσεις στον ορεινό χώρο που δίνουν προτεραιότητα στην περιβαλλοντική και αισθητική του αξία και όχι στις παραγωγικές του χρήσεις, γεγονός που σχετίζεται και με την όλη διαδικασία εμπορευματοποίησης της φύσης στο πλαίσιο της νεοτερικότητας και της μετα-νεοτερικότητας.

Υπάρχει επίσης μια πίστη ότι τα βουνά είναι απομακρυσμένα, εχθρικά και δύσκολα στην ανθρώπινη προσαρμογή και εξαιτίας αυτού του γεγονότος οι άνθρωποι καταφεύγουν εκεί μόνο σε δύσκολες εποχές, για παράδειγμα σε περιόδους δημογραφικής πίεσης ή πολιτικά ανυπόφορων συνθηκών ζωής στους κάμπους. Ένα καλό παράδειγμα είναι η κυρίαρχη εθνική αφήγηση στην Ελλάδα περί της φυγής του ελληνικού πληθυσμού στα βουνά εξαιτίας της οθωμανικής κατάκτησης. Σε αυτά τα πλαίσια τα βουνά έχουν μετατραπεί σε σύμβολα ελευθερίας και εθνικής αντίστασης.

Στην πραγματικότητα τα ορεινά τοπία είναι εξίσου ανθρωπογενή όπως όλα τα τοπία που έχουν διαμορφωθεί μέσω της ιστορικής ανθρώπινης παρουσίας¹¹. Αυτό που πρέπει να διερευνήσουμε δεν είναι πόσο μοιάζουν με ιδεατά φυσικά περιβάλλοντα στο πλαίσιο του συνεχούς φύση-πολιτισμός, αλλά να ανιχνεύσουμε την ιστορικότητα της ανθρώπινης παρουσίας στο πλαίσιο της ευρύτερης πολιτικής οικονομίας, δηλαδή τοποθετώντας τους τοπικούς ιστορικά διαμορφωμένους τρόπους παραγωγής στα ευρύτερα πολιτικά-οικονομικά συστήματα των οποίων αποτελούν μέρος. Από αυτή τη σκοπιά η κρίσιμη παράμετρος δεν είναι συυφασμένη με το παραπάνω συνεχές αλλά με τα βασικά χαρακτηριστικά του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Σ' αυτή τη βάση,

¹¹ Grove A.T.- Rackham Ol., *The nature of Mediterranean Europe. An ecological history*, U.P., Yale, 2001 και McNeil, J.R., *The mountains of the Mediterranean world*, U.P., Cambridge, 1992.

εάν επιθυμούμε να σκεφτούμε με όρους κάποιου συνεχούς ή ιδεό-τύπου, πρέπει να τοποθετήσουμε στο επίκεντρο της συζήτησης τη δυαδική αντίθεση που προσδιορίζεται από δύο πόλους: από τη μία πλευρά οι τρόποι παραγωγής που βασίζονται στις αξίες χρήσεις και από την άλλη αυτοί που βασίζονται σε αξίες ανταλλαγής. Αυτός ο προσανατολισμός θα μας οδηγούσε επίσης σε ένα άλλο χρήσιμο εννοιολογικό εργαλείο, αυτό της *μετάβασης*, αφού τα «δασικά τοπία» με τα οποία ασχολούμαστε διαμορφώθηκαν στην προ-βιομηχανική εποχή και στο πλαίσιο τοπικών συστημάτων που χαρακτηρίζονταν από την αυτάρκεια και την παραγωγή αξιών χρήσης σε μεγάλο βαθμό. Η μετάβαση στη νεοτερικότητα σήμανε σταδιακή επικράτηση των αξιών ανταλλαγής και εμπορευματοποίηση όλων των πλευρών της ζωής και, φυσικά, και των φυσικών πόρων. Η *μετάβαση* ως έννοια υπαγορεύει εξ ορισμού δυναμικές προσεγγίσεις και έμφαση στη διαλεκτική και την ιστορικότητα. Η κατανόηση των τοπικών συστημάτων προϋποθέτει την προσέγγιση της τοπικής γνώσης, όπως επίσης και την υιοθέτηση τοπικών κατηγοριών και τρόπων σκέψης γύρω από τα πράγματα. Παραδείγματός χάριν, στις τοπικές κοινωνίες δεν υπάρχουν αφηρημένες έννοιες ούτε για την φύση ούτε για τον πολιτισμό. Οι άνθρωποι μιλάνε για συγκεκριμένα αντικείμενα και συγκεκριμένες πρακτικές. Σ' αυτή τη βάση συλλαμβάνουν και βιώνουν το χώρο, ο οποίος κατά τον ίδιο τρόπο μετατρέπεται σε τόπο. Η έννοια της *πρακτικής* θα μπορούσε να είναι επίσης ένα χρήσιμο εργαλείο που θα μας απάλλαζε από διχοτομικές προσεγγίσεις κάθε είδους, καθώς επινοήθηκε ακριβώς για την υπέρβαση των δυσκολιών σε ό,τι αφορά τον προσδιορισμό με ντετερμινιστικούς όρους της σχέσης ανάμεσα στη δομή και τη δράση. «Ο χώρος δεν έχει νόημα έξω από την πρακτική· το σύστημα των γενεσιουργών και δομουσών προδιαθέσεων, ή *habitus*, συνιστά και συνίσταται από την κίνηση των δρώντων υποκειμένων στο χώρο»¹². Με άλλα λόγια ο Bourdieu, προωθεί την ιδέα ότι η κοινωνική πρακτική ενεργοποιεί το χωρικό νόημα, χρησιμοποιώντας ως εθνογραφική περίπτωση μελέτης τους Βερβερίνους της Βό-

¹² Bourdieu P., *Outline of a theory of practice*, U.P., Cambridge, 1977, σελ. 214.

ρειας Αφρικής. Αυτό, πέρα από όλα τα άλλα, μας φέρνει κοντά στην εθνο-οικολογία, έναν σχετικά αρτιπαγή κλάδο που αναπτύσσεται στο σταυροδρόμι ανάμεσα στην Ανθρωπολογία και την Οικολογία και δίνει προτεραιότητα στην ιθαγενή γνώση και τις ιθαγενείς κοσμολογίες¹³.

Οικολογία, ιστορία και πολιτική οικονομία στην Πίνδο

Ας προσπαθήσουμε να δούμε, λοιπόν, ποια είναι η κατάσταση στον ορεινό χώρο της Πίνδου σε ό,τι αφορά την οικειοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος από τις τοπικές κοινότητες κατά την ιστορική περίοδο στην οποία διαμορφώθηκαν με τη μορφή που τις γνωρίζουμε και αναπτύχθηκε ο αντίστοιχος λαϊκός πολιτισμός. Η περίοδος αυτή ταυτίζεται με την οθωμανική κυριαρχία.

Τα ορεινά οικοσυστήματα της Πίνδου έχουν διαμορφωθεί μέσα σε συγκεκριμένα και ιστορικά καθορισμένα πλαίσια ενός διαλόγου των τοπικών κοινωνιών με το φυσικό τους περιβάλλον. Ο διάλογος αυτός συνιστά ουσιαστικά την οικειοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος εκ μέρους των τοπικών κοινωνιών με βάση συγκεκριμένες κοινωνικές λογικές, από τις οποίες προκύπτουν και οι πρακτικές, με όρους πάντα ιστορικούς, δηλαδή στο πλαίσιο συγκεκριμένων τρόπων παραγωγής και πολιτικής οργάνωσης, που χαρακτηρίζουν τα ευρύτερα σύνολα στα οποία εντάσσονται οι τοπικές κοινωνίες. Έτσι, ο φυσικός χώρος μετατρέπεται σε ανθρωπογενές τοπίο, αποτυπώνοντας τη διαχρονική παρουσία της ανθρώπινης δραστηριότητας γενικά αλλά και ειδικότερα στοιχεία της οικονομίας, των κοινωνικών δομών και της πολιτισμικής έκφρασης.

Το περιβάλλον αποτελεί ένα φυσικό πλαίσιο που υπαγορεύει συγκεκριμένες χρήσεις και μπορεί να λειτουργεί περιοριστικά ως προς τη διαδικασία της οικειοποίησης ή εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, ανάλογα με την εκάστοτε τεχνολογική ανάπτυξη και τη γενικότερη κοινωνική λογική. Το γενικότερο πλαι-

¹³ Βλ. Milton K., ο.π., σελ. 49-59.

σιο της σχέσης της τοπικής κοινωνίας με το φυσικό της περιβάλλον καθορίζεται από τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες και συγκυρίες. Συνήθως, το πολιτικό πλαίσιο αποδεικνύεται πιο καθοριστικό από το ίδιο το περιβάλλον, αφού η διαχείριση των φυσικών πόρων και οι παραγωγικές σχέσεις που αντιστοιχούν σ' αυτή προκύπτουν μέσα από την διοικητική και ευρύτερα πολιτική ένταξη των τοπικών κοινωνιών σε ευρύτερες κρατικές οντότητες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ίδιες οι ορεινές κοινότητες της Πίνδου στην εποχή της ακμής τους, δηλαδή στους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Είναι γνωστό, ότι η απονομή προνομίων αυτοδιοίκησης και μιας σχετικής αυτονομίας σ' αυτές δεν συνιστούσε εσωτερική αντίφαση του οθωμανικού συστήματος αλλά μέρος της κατακτητικής λογικής του¹⁴. Ό,τι συνέβη, λοιπόν, εκεί δεν εξηγείται παρά στο πλαίσιο αυτής της κατάκτησης αλλά και των συναρθρώσεων των τοπικών κοινωνιών με τις ευρύτερες δομές και τις δια-τοπικές οικονομικές σχέσεις. Η πραγματικότητα της αυτοδιοίκησης έδινε τη δυνατότητα στους τοπικούς πληθυσμούς να διαχειρίζονται με σχετική αυτονομία τους φυσικούς πόρους που διέθεταν και να έχουν φυσικά την ευθύνη για τη διαχείρισή τους από τη μια και από την άλλη το ευρύτερο πλαίσιο παρείχε τη δυνατότητα είτε της τεχνικής ειδικεύσης είτε της δημογραφικής εξόδου ή και των δύο ταυτοχρόνως, όταν δημιουργούνταν οικονομική στενότητα και δημογραφικό αδιέξοδο. Έτσι, τα τοπικά συστήματα διαθέτουν ασφαλιστικές δικλίδες και υφίσταται πάντοτε η δυνατότητα μείωσης της πίεσης στους πεπερασμένους φυσικούς πόρους και εντέλει επιβίωσης τόσο των τοπικών κοινωνιών όσο και των τοπικών οικοσυστημάτων.

Η σημασία του ευρύτερου πολιτικού πλαισίου για τη συγκρότηση, τους μετασχηματισμούς αλλά και την αποσύνθεση των ορεινών συστημάτων, καθώς και η αξία της έννοιας της ιστορικότητας σε ζητήματα ερμηνείας των παραπάνω, αποδεικνύεται

¹⁴ Βλ. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1., Θεσσαλονίκη, 1961 και Κοντογιώργης Γ.Δ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Νέα Σύνορα, Α. Λιβάνης, Αθήνα, 1982.

από τις εξελίξεις στον συγκεκριμένο ορεινό χώρο τον περασμένο αιώνα. Η ίδια η συμπληρωματικότητα βουνού-κάμπου έχει υποστεί κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα θεμελιώδεις αλλαγές, που οφείλονται ακριβώς στους νέους προσανατολισμούς της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας στο πλαίσιο των νέων πολιτικών συνθηκών. Η κατάρρευση, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, του άλλοτε ανθηρού οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ορεινού χώρου αποτελεί το πιο εύγλωττο τεκμήριο της ιστορικότητας των ορεινών οικοσυστημάτων σε σχέση με τις κοινωνίες που φιλοξενούν, καθώς οφείλεται σε πολύ συγκεκριμένα ιστορικά αίτια, θα έλεγε κανείς και σε πολύ συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές, οι οποίες ανέτρεψαν τις υπάρχουσες ισορροπίες και μετατόπισαν το κέντρο βάρους από τα ορεινά στα πεδινά.

Οικολογικές ζώνες και παραγωγικές διαδικασίες

Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με τις πρακτικές διαχείρισης των φυσικών πόρων στον ορεινό αυτό χώρο, εξετάζοντας τη διαδικασία συγκρότησης αλλά και μετασχηματισμού του μέσα στο χρόνο.

Οι πρωτογενείς παραγωγικές δραστηριότητες της γεωργίας και της κτηνοτροφίας αποτελούν τη βάση για την οικειοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος σε μια πρώτη ιστορική φάση, με συμπληρωματικές δευτερεύουσες ενασχολήσεις την υλοτομία, το κυνήγι, την τροφосуλλογή κ.λπ. Η συμπληρωματικότητα ανάμεσα στη γεωργία και την κτηνοτροφία διαφέρει ανάλογα με τη γεωμορφολογία και το υψόμετρο. Έτσι, στις πολύ ορεινές κοινότητες, η γεωργία περιορίζεται στην παρουσία μικρών κήπων και η κτηνοτροφία είναι μετακινούμενη. Οι κτηνοτρόφοι εφοδιάζονται τα απαραίτητα γεωργικά προϊόντα στις πεδιάδες όπου ξεχειμάζουν, δημιουργώντας σχέσεις αμοιβαιότητας με τους γεωργούς.

Η διαφοροποίηση αυτή που αφορά τις κτηνοτροφικές κοινότητες δεν είναι η μόνη που χαρακτηρίζει την ευρύτερη περιοχή. Μπορούμε, ωστόσο, να ξεκινήσουμε από αυτή, για να αναφερθούμε στην ποικιλότητα των παραγωγικών, κοινωνικών και πο-

λιτισμικών συστημάτων του χώρου, που διαμορφώνουν μια ενδιαφέρουσα πολιτισμική οικολογία. Είναι, παραδείγματος χάριν, πολύ ενδιαφέρων ένας εθνοτικός καταμερισμός των παραγωγικών δραστηριοτήτων, μια εξειδίκευση των εθνοτικών ομάδων, που έχει προσδιορίσει σε μεγάλο βαθμό και τα ιδιαίτερα τους χαρακτηριστικά.

Στις υψηλές, λοιπόν, ζώνες, σ' αυτό που ονομάζουμε εξωδασική έκταση ή συχνά «αλπικό» τοπίο, εντοπίζονται ιστορικά δύο κατά κύριο λόγο εθνοτικές ομάδες, των Σαρακατσάνων και των Βλάχων. Μιλάμε για αμιγώς ή κατά βάση κτηνοτροφικές κοινωνίες ημινομαδικού χαρακτήρα, των οποίων ο βίος και ο πολιτισμός είναι άρρηκτα συνυφασμένα με τα ψηλά βουνά, που τα διαχειρίζονται με πολύ συγκεκριμένους και εθιμικά καθιερωμένους τρόπους, με βάση συγκεκριμένους κάθε φορά παραγωγικούς σχηματισμούς (τσελιγκάτο, οικογενειακό κοπάδι κ.λπ.).

Έτσι, η οικολογική αυτή ζώνη μετατρέπεται σε πολιτισμικό τοπίο με τη σφραγίδα των πληθυσμιακών ομάδων που την οικειοποιούνται συλλογικά, καθιστώντας την συνάμα σύμβολο της ταυτότητάς τους. Η διαχείριση των βοσκοτόπων, σε σχέση με τη χρήση των νερών και των δασών, διαμορφώνουν ένα συγκεκριμένο τοπίο, αρκετά αναγνωρίσιμο, ως αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης και ιστορικά προσδιορισμένης επέμβασης και οικειοποίησης της φύσης. Πρόκειται για μια διαδικασία με τη δική της δυναμική μέσα στο χρόνο, που προσδιορίζεται από την ίδια τη διαλεκτική σχέση του ανθρώπου με τη φύση στην ιστορική της διάσταση.

Σ' αυτές τις κοινωνίες, σ' αυτές τις εθνοτικές ομάδες, μέσα από συγκεκριμένες ιστορικές διαδικασίες, προκύπτουν και άλλες συμπληρωματικές εξειδικεύσεις, συνήθως στο πλαίσιο της ίδιας εστιακής ομάδας, που κατά κανόνα αποτελεί μια πολυάριθμη διευρυμένη οικογένεια. Πρόκειται για μια διαδικασία που εκφράζει και τις στρατηγικές επιβίωσης των ομάδων, όταν φτάνουν στα όρια οικονομικής και δημογραφικής στενότητας αλλά και που οδηγεί πολλές από αυτές με το χρόνο στο μετασχηματισμό τους.

Ιδιαίτερα στους Βλάχους και συγκεκριμένα από τον 17ο αιώνα και ύστερα, η μεταπήδηση στην εμπορική λειτουργία, είτε μέσα από τις μεταφορές (κυρατζήδες) είτε μέσα από την ανά-

πτυξη της οικιακής βιοτεχνίας (υφαντική, αργυροχρυσοχοΐα κ.λπ.), σήμανε τη μετάβαση από την αυτάρκεια στην εμπορευματοποίηση της οικονομίας, που, σε συνδυασμό και με την κινητικότητα και τις νέες επαφές και λειτουργίες που όλα αυτά συνεπάγονταν, οδήγησαν σταδιακά τις τοπικές κοινωνίες σε έναν οικονομικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό, που κορυφώθηκε κατά το 19ο αιώνα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα το Μέτσοβο, το Συρράκο, το Νυμφαίο και άλλες ορεινές κοινότητες του βορειοελλαδικού χώρου¹⁵.

Για τους Σαρακατσάνους δεν ισχύει το ίδιο, καθώς αυτή η ομάδα παρέμεινε μέχρι πρόσφατα πιο «πιστή» στο ποιμενικό της παρελθόν και δεν ανέπτυξε ιστορικά δικά της χωριά, αλλά χρησιμοποιούσε βοσκοτόπια άλλων κοινοτήτων, όπου μάλιστα δεν ήταν καν ενταγμένη κοινωνικά και οικιστικά, αφού διατηρούσε τη δική της ξεχωριστή ζωή σε στάνες έξω από τους οικισμούς, στα βοσκοτόπια, μαζί με τα κοπάδια της¹⁶.

Στη χαμηλότερη ζώνη, από την άλλη πλευρά, στη ζώνη που κατά κανόνα επικρατεί η βαλανιδιά («ζώνη της δρυός»), και που είναι η ζώνη της μόνιμης κατοίκησης, ο χώρος δηλαδή που έχουν αναπτυχθεί ιστορικά οι περισσότεροι ορεινοί οικισμοί και που φτάνει το ανώτερο μέχρι 1000 περίπου μέτρα ύψος πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, αναπτύχθηκε το μικτό σύστημα γεωργοκτηνοτροφίας, στο οποίο η συμπληρωματικότητα των δύο αυτών παραγωγικών δραστηριοτήτων λειτουργεί όχι απλώς στο πλαίσιο της ίδιας κοινότητας αλλά και της ίδιας εστιακής ομάδας. Κάθε νοικοκυριό διαθέτει κατά κανόνα ένα μικρό γεωργικό κλήρο, ο οποίος είναι μάλιστα κατακερματισμένος σε μικρά τεμάχια γης σε διάφορα σημεία της κοινοτικής έκτασης, και ένα

¹⁵ Βλ. Ρόκου Β., *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια. Το Μέτσοβο της κτηνοτροφίας από τον 17ο έως τον 20ό αιώνα*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη, 2007 και Κατσουγιάννης Τ., *Περί των Βλάχων των ελληνικών χωρών*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1966.

¹⁶ Βλ. Campbell J., *Honour, family and patronage*, Oxford U.P., 1964, Χατζημιχάλη Α., *Σαρακατσάνοι*, τ.1-2, Αθήνα, 1957 και Δαλκαβούκης Β., *Η πένα και η γκλίτσα. Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20^ο αιώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2005.

μικρό αριθμό ζώων, τα οποία βόσκουν τη μέρα στα κοινοτικά βοσκοτόπια με τα υπόλοιπα του χωριού σε ένα ή περισσότερα κοπάδια, που φυλάνε ρογιασμένοι τσομπάνηδες, και το βράδυ επιστρέφουν στο σπίτι όπου βρίσκονται και οι στάβλοι.

Η γεωργία χαρακτηρίζεται από την πολυκαλλιέργεια, γεγονός που συνδέεται και με το διάσπαρτο χαρακτήρα της έγγειας ιδιοκτησίας, καθώς διαφορετικές καλλιέργειες απαιτούν διαφορετικά εδάφη, υψόμετρα, τοποθεσίες κ.λπ. Έτσι, κάθε νοικοκυριό μπορεί να διαθέτει χωράφια για σιτηρά, ένα αμπέλι, κηπάρια, οπωροφόρα δέντρα, ελιές σε τόπους όπου ευνοείται το είδος κ.λπ. Να σημειώσουμε εδώ ότι, για να γίνει καλύτερη εκμετάλλευση του επικλινούς εδάφους, επινοήθηκαν οι γνωστές αναβαθμίδες («πεζούλες» ή «ταράτσες»), οι οποίες απέκτησαν ιδιαίτερη οικολογική σημασία (συγκράτηση του εδάφους, συγκέντρωση ερπετών κ.λπ.) και αισθητικά χαρακτηρίζουν το ορεινό τοπίο.

Το όλο σύστημα εξασφαλίζει τη δυνατότητα αυτάρκειας αλλά και ασφάλεια με τις εναλλακτικές δυνατότητες παραγωγής, καθώς το νοικοκυριό δεν εξαρτάται από μία μόνο καλλιέργεια, όπως επίσης και τη δυνατότητα αλλαγής της καλλιέργειας και αγρανάπαυσης. Αν προσθέσουμε σ' αυτά και την παρουσία των κλαδερών, δηλαδή των δασυλλίων που χρησιμοποιούνται για την κλαδονομή (κλαδιά που αποθηκεύονται με διάφορους τρόπους ως τροφή των ζώων για το χειμώνα¹⁷, όπως επίσης και τα προστατευόμενα δασύλλια, συνήθως βακούφικα) αλλά και τα δέντρα ή θάμνους των οχτωμάτων που συνιστούν τα φυσικά όρια των ιδιοκτησιών, έχουμε την εικόνα ενός χαρακτηριστικού τοπίου με τεράστια ποικιλία ειδών, ενός τοπίου που αντιστοιχεί επιπλέον σε ένα πολύ ανθεκτικό ανθρωπογενές οικοσύστημα. Πρόκειται πράγματι για ένα υπόδειγμα «ανθρωπογενούς οικοδυναμικής», που ερμηνεύεται με βάση φυσικά το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο αλλά και τις τοπικές και δια-τοπικές ισορροπίες των παραγωγι-

¹⁷ Βλ. Halstead P., «Ask the fellows who lop the hay: Leaf-fodder in the mountains of Northwest Greece», *Rural History*, 9, 1998, 2, σελ. 211-234. Επίσης, Καραμανές Ευ., *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική κοινωνότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, Ακαδημία Αθηνών: ΚΕΕΛ, Αθήνα, 2012, σελ. 210-216.

κών και κοινωνικών συστημάτων μικρής κλίμακας. Οι τοπικές κοινωνίες προσαρμόζονται στα δεδομένα του φυσικού περιβάλλοντος από το οποίο εξαρτώνται αλλά και το προσαρμόζουν στις δικές τους ανάγκες, με τρόπο τέτοιο που διασφαλίζεται η μη εξάντληση των διαθέσιμων πόρων. Επίσης, στην πορεία του χρόνου εφευρίσκονται τρόποι διεξόδου από καταστάσεις οικονομικής και δημογραφικής στενότητας, έτσι ώστε να μην κινδυνεύει η ισορροπία στα τοπικά συστήματα. Η τεχνική ειδίκευση, η μετακίνηση ή ακόμα και η μετανάστευση αποτελούν τέτοιες διεξόδους.

Σε ό,τι αφορά τη συμπληρωματικότητα ανάμεσα στη γεωργία και την κτηνοτροφία, πρέπει να τονίσουμε εκτός από την οικονομική και την οικολογική της διάσταση. Είναι γνωστό, παραδείγματος χάριν, το φαινόμενο της φυσικής λίπανσης των χωραφιών από τα κοπάδια, γεγονός που επιδιώκεται συνειδητά από την κοινότητα, καθώς τους θερμούς μήνες κατά την τοπική παράδοση τα κοινοτικά κοπάδια κοιμούνται με τη σειρά σε διαφορετικά χωράφια χωριανών για να τα «κοπρίζουν». Τα χωράφια λιπαίνονται, επίσης, φυσικά από τα κοπάδια, όταν μετά τη συγκομιδή διατίθενται για βόσκηση, μέχρι να οργωθούν ξανά για τη νέα καλλιεργητική περίοδο¹⁸. Επίσης, είναι φανερός ο ρόλος της δυνατότητας αποθήκευσης ξερού χόρτου που κόβεται από τα χωράφια και χρησιμοποιείται ως τροφή για τα ζώα το χειμώνα για την αποτροπή της υπερβόσκησης. Η υπερβόσκηση των βοσκοτόπων μπορεί ακόμα να αποφεύγεται και με τη βόσκηση των κοπαδιών στα χωράφια μετά το θερισμό τους.

Η θέση επίσης των οικισμών, ο προσανατολισμός τους αλλά και η ίδια η δομή τους ανταποκρίνονται στο σύνολο των αναγκών των κοινοτήτων σε σχέση με τις παραγωγικές δραστηριότητες, τις κλιματολογικές συνθήκες, τη διαχείριση των φυσικών πόρων (νερά, δάση, καλλιεργήσιμη γη κ.λπ.), το ευρύτερο σύστημα οργάνωσης του χώρου, τις συγκοινωνίες και επικοινωνίες, τις συνθήκες ασφάλειας κ.λπ.

Οι οικισμοί βρίσκονται κατά κανόνα στο γεωμετρικό κέντρο των κοινοτικών εκτάσεων, έτσι ώστε η πρόσβαση σε όλα τα ση-

¹⁸ Βλ. Λουκόπουλος Δ., *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1930.

μεία να είναι δυνατή με βάση τα δεδομένα της προ-βιομηχανικής τεχνολογίας. Σε περιπτώσεις που κοινότητες κατέχουν καλλιεργήσιμη γη μακριά από τον οικισμό, τόσο που να είναι αδύνατη η επιστροφή το βράδυ στο χωριό, παρατηρείται το φαινόμενο της ανάπτυξης ενός δεύτερου στοιχειώδους οικισμού με καλύβια και αποθήκες, όπου διανυκτερεύουν οι κάτοικοι τις μέρες των εντατικών γεωργικών εργασιών αλλά και αποθηκεύεται η σοδειά. Οι οικισμοί αυτοί φέρουν συνήθως το τοπωνύμιο «Καλύβια» και είναι χαρακτηριστικό το γεγονός, ότι σε πολλές περιπτώσεις κατά τη μεταπολεμική εποχή, που σημειώνεται η γενικότερη τάση μετακίνησης των πληθυσμών από τα ορεινά στα πεδινά, χτίζονται νέα χωριά στους χώρους των παλιών καλυβιών, καθώς συχνά αυτοί οι χώροι είναι και πιο κοντά σε κοντινές οδικές αρτηρίες. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το γνωστό χωριό Καλπάκι της Ηπείρου, το οποίο δημιουργήθηκε κατά τη δεκαετία του 1950 από κατοίκους κυρίως των ορεινών χωριών Ελαφοτόπου, Άνω και Κάτω Σουδενών Ζαγορίου (ανάμεσα σ' αυτούς και Σαρακατσάνοι που είχαν ήδη πολιτογραφηθεί σ' αυτές τις κοινότητες), στο μέρος όπου πριν αυτές είχαν τα καλύβια και τα χωράφια τους¹⁹.

Και σ' αυτή την κατηγορία των κοινοτήτων από ένα χρονικό σημείο και ύστερα, κατά κανόνα μετά το 17ο αιώνα, παρατηρείται το φαινόμενο της τεχνικής ειδίκευσης, ως διέξοδος στη δημογραφική και οικονομική στενότητα που δημιουργείται, μια διέξοδος που σημαίνει φυσικά και έξοδο κυρίως περιοδική του ανδρικού πληθυσμού, αλλά αργότερα και μόνιμη, δηλ. εγκατάσταση σε άλλους τόπους, κάτι που συμβαίνει σε μεγάλη έκταση, όταν αρχίζουν να εκκενώνονται οι πεδιάδες από τους Οθωμανούς γαιοκτήμονες αλλά και να δημιουργούνται νέες καλλιεργήσιμες εκτάσεις με τις αποξηράνσεις ελών και τις γενικότερες αλλαγές στην αγροτική οικονομία, που ευνοούσαν την ανάπτυξη της γεωργίας σε βάρος της κτηνοτροφίας, φαινόμενα που άρχισαν να εμφανίζονται από τον καιρό της απελευθέρωσης και κορυφώθη-

¹⁹ Βλ. Νιτσιάκος Β. - Αράπογλου Μ. - Καρανάτσης Κ., *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία*, Ν.Α.Ι., Γιάννινα, 1998.

καν στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα με την Αγροτική Μεταρρύθμιση²⁰.

Ως προς την τεχνική ειδίκευση, που συνήθως σημαίνει εποχική μετανάστευση του ανδρικού πληθυσμού, πρέπει να πούμε ότι η βιοτεχνική δραστηριότητα στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είναι φαινόμενο που αναπτύχθηκε στον ορεινό κατά βάση χώρο, όπου ολόκληρα χωριά ή συστάδες χωριών ειδικεύονται σε συγκεκριμένες τεχνικές δραστηριότητες, όπως κτίστες, ζωγράφοι-αγιογράφοι, μαραγκοί-ξυλογλύπτες, ραφτάδες, βαρελάδες, καρβουνιάρηδες κ.λπ. Έτσι μπορούν και αναπαράγονται οι κοινότητες, αποφεύγοντας την εξάντληση των φυσικών πόρων που έχουν στη διάθεσή τους και δίνοντας τη δυνατότητα στα νοικοκυριά να έχουν πρόσθετα έσοδα. Αυτό, βεβαίως, οδηγεί και σ' έναν νέο κατά φύλα καταμερισμό της εργασίας, αφού με την ειδίκευση και την έξοδο των ανδρών οι γεωργοκτηνοτροφικές ασχολίες μένουν κατά κύριο λόγο στα χέρια των γυναικών. Η έξοδος στο εμπόριο από την άλλη πλευρά, όπου συμβαίνει, οδηγεί σε βαθύτερους μετασχηματισμούς, συχνά σε οικονομική απογείωση αλλά και κοινωνική ευμάρεια και πολιτιστική άνθιση. Το παράδειγμα των χωριών του Ζαγορίου είναι αρκετά εύγλωττο.

²⁰ Βλ. Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1976.

Εθνική Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

Το Πεκλάρι

Ο χώρος και οι άνθρωποι, η φύση και η κοινωνία στο ιστορικό τους πλαίσιο

Το Πεκλάρι εντάσσεται στην ανθρωπογεωγραφική και πολιτισμική ενότητα των Μαστοροχωρίων της Κόνιτσας, μια ενότητα χωριών που εντοπίζεται στην κοιλάδα του Σαραντάπορου, παραποτάμου του Αώου, και χαρακτηρίζεται οικολογικά από τη ζώνη της δρυός, που περιγράψαμε παραπάνω (βλ. χάρτη 1)²¹.

Ο οικισμός βρίσκεται σε απόσταση 7 χλμ. από την Κόνιτσα, δίπλα στην επαρχιακή οδό Κόνιτσας-Διστράτου, που οδηγεί και στα Γρεβενά μέσω της Βασιλίτσας (Σμόλικας). Πρόκειται για ορεινό χωριό χτισμένο σε υψόμετρο 750μ. στις παρυφές μιας δασώδους οροσειράς, που βρίσκεται στις νοτιοδυτικές προσβάσεις του ορεινού συγκροτήματος του Σμόλικα και βορειοανατολικά της Κόνιτσας και πιο συγκεκριμένα στις πλαγιές αυτής της οροσειράς με τις τοπικές εξάρσεις από Νότο προς Βορρά της Τοπόλιτσας (1682μ.), της Κολοκυθιάς (2022μ.) και του Λώλου (1851 μ.). Όπως γίνεται κατανοητό, η κλίση του εδάφους πάνω από τον οικισμό και μέχρι την κορυφή του βουνού είναι πολύ απότομη αλλά και με πολλές εδαφικές εξάρσεις και απόκρημνες πλαγιές με βαθιές ρωγμές, γεγονός που καθιστά την όλη περιοχή δυσπρόσιτη. Η διαμόρφωση του εδάφους είναι πιο ομαλή στους λοφώδεις σχηματισμούς κοντά στον οικισμό, όπου παλαιότερα υπήρχαν οι καλλιέργειες (βλ. χάρτη 2).

Οι πλαγιές αυτές χαρακτηρίζονται επίσης από την παρουσία πηγών και ρεμάτων που τις διαρρέουν και συμβάλλουν κοντά στον οικισμό σχηματίζοντας το ρέμα Τοπόλιτσα (Λάκκος), που κατευθύνεται μέσω της Κλεισούρας στις παρυφές του κάμπου της Κόνιτσας (θέση Μπούση) και χύνεται τελικά στον ποταμό Αώο. Παρά την απότομη κλίση του εδάφους, τα ρέματα δεν παρουσιάζουν έντονο χειμαρρικό χαρακτήρα εκτός από την περίοδο

²¹ Βλ. Νιτσιάκος Β. (επιμ.), *Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού ανατομή*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων - Ήπειρος Α.Ε., Γιάννινα, 2008, σελ. 120-143.

του χειμώνα, καθώς η λεκάνη απορροής καλύπτεται από δασική βλάστηση, η οποία μάλιστα έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερα μετά την εγκατάλειψη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας και της γενικότερης δημογραφικής αποψίλωσης του χωριού κατά τη μεταπολεμική περίοδο και ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1970. Το πλήθος των χαραδρώσεων και ρεμάτων με παράλληλη διάταξη και εναλλασσόμενους καταρράκτες παρασύρουν υλικό από τις αποσαθρώσεις του ασβεστόλιθου και το αποθέτουν στο κατώτερο τμήμα, όπου βρίσκονται οι καλλιέργειες, καθιστώντας το έδαφος βαθύ και παραγωγικό. Τα δύο κυριότερα ρέματα Κολοκυθιάς και Μότσιαλη (τοπικά Λάκκος και Ποταμός), διατηρούν τα νερά τους καθ' όλη τη διάρκεια το έτους, καθώς τροφοδοτούνται από τις άφθονες πηγές του δάσους.

Η παρουσία του δάσους είναι κυρίαρχη στις γύρω από τον οικισμό πλαγιές και κορυφές, με τα πεύκα και τα έλατα να κατέχουν τη μεγαλύτερη έκταση και να επεκτείνονται όλο και περισσότερο στις εκτάσεις κοντά στον οικισμό που μέχρι πρόσφατα ήταν καλλιεργήσιμες. Έτσι, τείνουν να κυριαρχήσουν και στις χαμηλότερες πλαγιές και πλατώματα, όπου μαζί με τα χωράφια υπήρχαν και οι βαλανιδιές που χρησιμοποιούνταν για τις κλαδαριές, τα αποκαλούμενα «κλαδερά». Στα μεγαλύτερα υψόμετρα κυριαρχεί το λευκόδερμο πεύκο, που φύεται από τα 1400 έως τα 2000μ. περίπου και στα χαμηλότερα σημεία αναμιγνύεται με το μαύρο πεύκο και το έλατο. Μέσα στο δάσος του πεύκου και του έλατου απαντώνται σποραδικά μεμονωμένα ή κατά μικρές συστάδες φυλλοβόλα δέντρα όπως είδη βαλανιδιάς, κέδροι, σφενδάμια, φράξοι, ξεροπλατάνια, γράβοι (γραύοι), κρانيές κ.λπ. Σημαντική παρουσία έχει και ο αναρριχόμενος κισσός και το ημι-παράσιτο των δασικών δέντρων, ο ιξός (οξός), στοιχεία της χλωρίδας σημαντικά για την οικόσιτη κτηνοτροφία. Στις όχθες των ρεμάτων εμφανής είναι η παρουσία υδρόφιλων δέντρων όπως ο πλάτανος και η ιτιά.

Σε ό,τι αφορά τη δυναμική του δάσους και των «φυτοκοινωνικών ενώσεων», εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι, καθώς εγκαταλείπονται οι γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες, το μαύρο πεύκο τείνει να εξαπλώνεται στους ανοιχτούς χώρους παραμερί-

ζοντας τα υπάρχοντα πλατύφυλλα δέντρα και το έλατο επεκτείνεται μέσα στο πευκοδάσος αναπτύσσοντας ένα είδος «ανταγωνισμού» προς αυτό.

Η επέκταση του δάσους στις πρώην καλλιέργειες, τα κλαδερά και τους βοσκότοπους διαμορφώνει μια εικόνα ανάκαμψης της φύσης, από τη μια, και, από την άλλη, ερήμωσης του χώρου. Τα ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας, παραγωγικής και ευρύτερα πολιτισμικής, καλύπτονται από τη χλωρίδα, δρόμοι και μονοπάτια «κλείνουν», ο πρώην εξημερωμένος εξανθρωπισμένος χώρος «αγριεύει».

Ως βοσκότοποι χρησιμοποιούνται πια ένα μέρος των βοσκών του παρελθόντος κατά τη θερινή μόνο περίοδο από τα δυο κοπάδια αιγοπροβάτων που ξεχειμάζουν σε τοποθεσία στις παρυφές του κάμπου της Κόνιτσας αρκετά κοντά στην πόλη γνωστή ως Μπούση (μετακίνηση μικρής κλίμακας). Τα κοπάδια αυτά χρησιμοποιούν τώρα πια την ευρύτερη έκταση του Προσήλιου, τοποθεσία κοντά στο χωριό, όπου παλαιότερα υπήρχαν καλλιέργειες, κλαδερά και χρησιμοποιούνταν και ως βοσκότοποι συμπληρωματικά.

Μέσα σ' αυτό το οικολογικό πλαίσιο το κλίμα είναι υγρό ηπειρωτικό με ψυχρό χειμώνα και δροσερό καλοκαίρι, με τη χειμερινή περίοδο να χαρακτηρίζεται από συχνούς παγετούς. Οι βροχοπτώσεις στην περιοχή είναι πολύ συχνές (ετήσιο ύψος 1600 χιλιοστόμετρα περίπου) με άνιση κατανομή ανάμεσα στις εποχές. Η θερινή άνομβρη περίοδος είναι περιορισμένης διάρκειας, ενώ κατά τους υπόλοιπους μήνες της ψυχρής περιόδου οι βροχές είναι άφθονες και μακράς διάρκειας. Οι παγετοί και οι χιονοπτώσεις είναι συνήθεις κατά τη χειμερινή περίοδο ιδιαίτερα στα πλέον ορεινά σημεία.

Ο οικισμός είναι χτισμένος σε τέσσερις συνοικίες: Πάνω μαχαλάς, Κάτω μαχαλάς και Πέρα μαχαλάς (Μαντζαίοι και Σπαναίοι). Ανάμεσα στον Πάνω και τον Κάτω μαχαλά βρίσκεται η πλατεία, ενώ ο Πέρα μαχαλάς χωρίζεται από του υπόλοιπους από το ρέμα. Ο δομημένος χώρος βρίσκεται στις παρυφές του βουνού και η γύρω από αυτόν έκταση χαρακτηρίζεται από τις πρώην καλλιέργειες, που τώρα πια εγκαταλελειμμένες αναδασώνονται με γρήγορο ρυθμό.

Κατάντη του οικισμού και κατά μήκος του κεντρικού ρέματος διαμορφώνονται εύφορα ποτιστικά χωράφια, στα οποία βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό η γεωργική παραγωγή κατά το παρελθόν. Βόρεια του οικισμού, στη θέση Προσήλιο, βρίσκονται τα περισσότερα κλαδερά του χωριού αλλά και τώρα πια ένας σημαντικός βοσκότοπός του. Σε γενικές γραμμές τα δάση, τα χωράφια (σε εγκατάλειψη σήμερα), οι βοσκότοποι και τα κλαδερά συνιστούν το «περιβάλλον» της κοινότητας, το οποίο είναι στο σύνολό του ανθρωπογενές και φέρει τη σφραγίδα της παραγωγικής οικειοποίησής του εκ μέρους των κατοίκων, έτσι ώστε προκειμένου να το κατανοήσουμε και να το ερμηνεύσουμε πρέπει να προσεγγίσουμε ιστορικά την εξέλιξη παραγωγικών διαδικασιών και σχέσεων και το παλίμψηστο της αποτύπωσής τους στο χώρο.

Κατά τις λιγοστές ιστορικές πηγές που διαθέτουμε και την τοπική προφορική παράδοση η σημερινή κοινότητα συγκροτήθηκε από οικογένειες που κατοικούσαν πριν σε παλαιότερους οικισμούς στην Πλάκα και στη Μπούση, κοντά στη σημερινή εθνική οδό Ιωαννίνων-Κοζάνης, όπως βγαίνουμε από την Κόνιτσα και κατευθυνόμαστε προς τα Μαστοροχώρια μετά τη γέφυρα της Τοπόλιτσας. Κατά τις πηγές πάντα, το Πεκλάρι φαίνεται πως ήταν τσιφλίκι ήδη το 1850, με πιθανότερη εκδοχή να τσιφλικοποιήθηκε επί Αλή πασά (1750-1822), ενώ πριν υπήρξε κεφαλοχώρι, δηλαδή αυτοδιοικούμενη κοινότητα. Το τσιφλικικό καθεστώς διατηρήθηκε έως το 1870 περίπου, οπότε και εξαγοράστηκε από τους κατοίκους και έγινε ξανά «ελεύθερο»²². Είναι χαρακτηριστικό ότι παλιότεροι Κονιτσιώτες ενθυμούνταν ως τελευταίο τσιφλικούχο του χωριού τον «Τουρκοκονιτσιώτη» Ρουσίτ Βέη. Λίγο πριν την εξαγορά του χωριού φαίνεται να εξαγοράστηκε το τσιφλίκι της Μπούσης από τις οικογένειες των Κιτσαίων και Σπαναίων²³, οι οποίες κατέχουν και το συγκεκριμένο κτήμα μέχρι σήμερα.

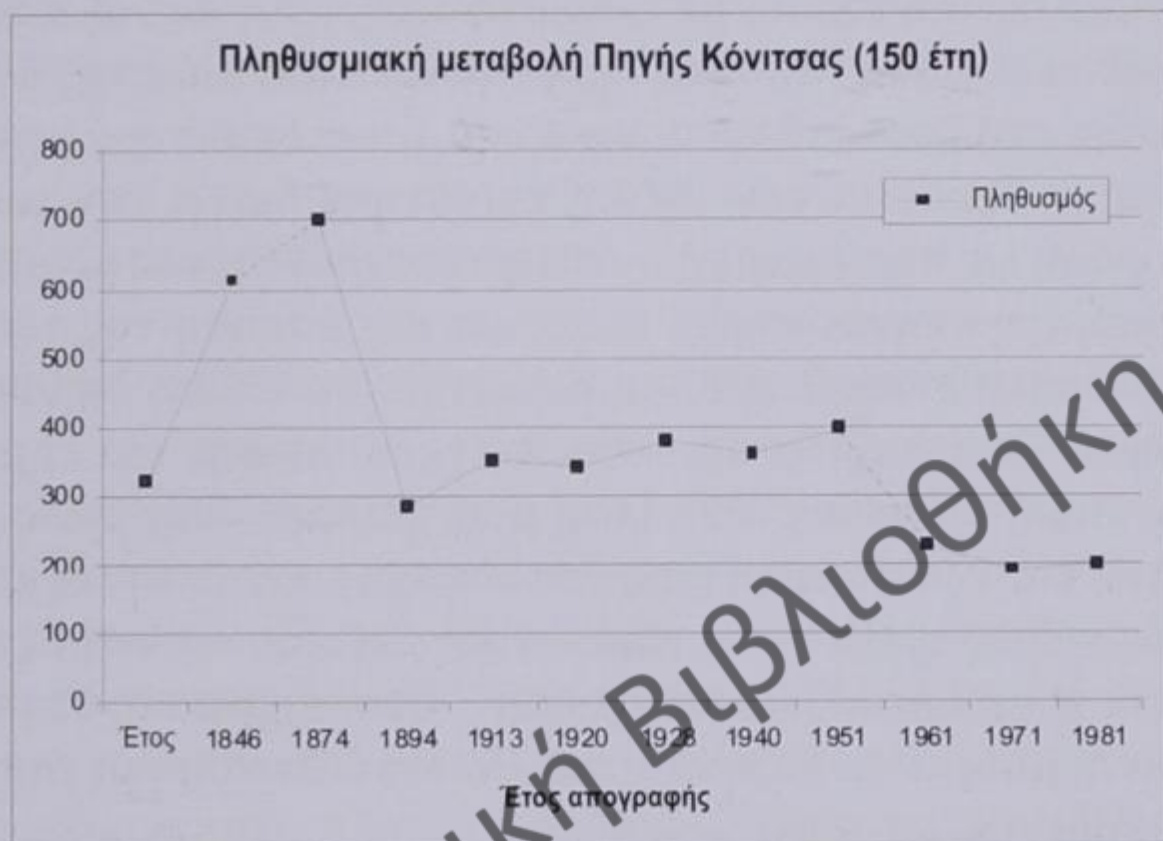
Ως προς τον πληθυσμό, το Πεκλάρι εμφανίζεται να έχει 322 κατοίκους κατά την απογραφή του 1846 και 612 κατά την απο-

²² Βλ. Γκούτος Χ., *Η επαρχία Κόνιτσας και η Μόλιστα επί τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 2003. σελ. 28-40.

²³ Βλ. Ευθυμίου Αν., «Η Πηγή (Πεκλάρι)», *Κόνιτσα*, 9, 1963, σελ. 8-9.

γραφή του 1874²⁴. Είκοσι χρόνια μετά, το 1894, παρουσιάζεται να έχει 700 κατοίκους (Φωνή της Ηπείρου, 11-2-1894). Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος το 1913 και εντεύθεν η δημογραφική εικόνα της κοινότητας αποτυπώνεται στις σχετικές απογραφές: 1913:282, 1920:351, 1928:339, 1940:379, 1951:362, 1961:398, 1971:225, 1981:191, 1991: 199.

Τα παραπάνω στοιχεία προέρχονται από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία και δεν γνωρίζουμε κατά πόσο αποτυπώνουν την πραγματικότητα με δεδομένη την εποχική απουσία του ανδρικού πληθυσμού. Τις τελευταίες δεκαετίες τα δημογραφικά δεδομένα όπως προκύπτουν από τις απογραφές είναι πλασματικά, διότι έχει επικρατήσει η πρακτική να ανεβαίνουν στο χωριό για να απογραφούν εκεί αρκετοί άνθρωποι που ζουν σε άλλα μέρη, κυρίως σε αστικά κέντρα. Πάντως, είναι φανερό ότι η δημογραφική καθίζηση πλησιάζει τα όρια της εγκατάλειψης στη δεκαετία του 1980, μια κατάσταση που επιδεινώνεται τις επόμενες δεκαετίες. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το 1975 τα ενεργά μέλη του Δασικού

²⁴ Βλ. Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Β., Αθήνα, 1856, σελ. 339-341, 367 και Κοκολάκης Μ., *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, δ.δ., Αθήνα, 1993, σελ. 324.

Συνεταιρισμού της Κοινότητας είναι μόνο 13 (πηγή: Αρχείο Κοινότητας). Σήμερα οι μόνιμοι κάτοικοι είναι 32, στη συντριπτική τους πλειονότητα ηλικιωμένοι. Ουσιαστικά ένα ζευγάρι είναι κάτω των 60 ετών, από το οποίο ο άντρας εργάζεται στην Κόνιτσα. Δεν υπάρχει δηλαδή κανείς που να διαμένει μόνιμα στο χωριό και να ασχολείται με την γεωργία και την κτηνοτροφία. Καλλιεργούνται μόνο λίγα κηπάρια και συντηρούνται ελάχιστα οικόσιτα γίδια. Οι κτηνοτρόφοι κατοικούν στη Μπούση και στην Κόνιτσα και ανεβαίνουν το καλοκαίρι στα βοσκοτόπια του χωριού, όπου διαθέτουν στάνες.

Κατά τη δεκαετία του 1970 η κοινότητα διάγει την τελευταία της φάση ως παραγωγική οντότητα συνδυάζοντας μικρή γεωργία, οικόσιτη κτηνοτροφία, υλοτομία και άσκηση της τέχνης του πλανόδιου μάστορα. Από τη δεκαετία του 1980 η δημογραφική συρρίκνωση παίρνει διαστάσεις εγκατάλειψης και ερήμωσης, που σηματοδοτούν το τέλος μιας μακράς διάρκειας της κοινότητας και την απαρχή μιας νέας εποχής, κατά την οποία ο αγροτικός χώρος καθίσταται τόπος νοσταλγικής «επιστροφής», διακοπών και αισθητικής καταναλώσεως. Έτσι σήμερα οι 32 μόνιμοι κάτοικοι μπορεί να φτάσουν και 150 το καλοκαίρι με αυτούς που προστίθενται ως παραθεριστές.

Η οικειοποίηση των φυσικών πόρων. Οι παραγωγικές διαδικασίες και το τοπίο.

Οι φυσικοί πόροι της κοινότητας, όπως έχει γίνει ήδη φανερό, είναι το έδαφος, τα δάση, τα δέντρα, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις, οι βοσκοτόποι και τα νερά. Τα όρια ανάμεσα στο δάσος, τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τους βοσκοτόπους δεν είναι σαφή. Αντίθετα, παρατηρείται μια αλληλοδιείσδυση ανάμεσά τους και μια πολλαπλή χρήση τους, που συνδέεται και με ένα είδος πολυλειτουργικότητας. Για παράδειγμα, τα ζώα μπορεί να βόσκουν μέσα στα δάση, όταν δεν συντρέχει ειδικός λόγος προστασίας τους, και στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις μετά τη συγκομιδή. Στο παρελθόν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις μπορεί να επεκτείνονταν σε βάρος του δάσους με τις πρακτικές του «ξερογγιάσματος» και του «τραφο-

κοπήματος», ενώ, αντίθετα, τις τελευταίες δεκαετίες με την εγκατάλειψη της γεωργίας το δάσος διεισδύει στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Επίσης, στα κλαδερά, που βρίσκονταν μέσα σε καλλιεργούμενες εκτάσεις, στο παρελθόν έβοσκαν στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης συλλογικής διαχείρισης τα οικόσιτα ζώα μετά το θερισμό, ανάλογα με την βοσκοϊκανότητα της κάθε νομής, άλλοτε μικρά άλλοτε μεγάλα, ενώ μετά την εγκατάλειψή τους αυτά έγιναν κοινοί βοσκότοποι για τα μετακινούμενα κοπάδια.

Τι είναι και τι δεν είναι δάσος

Ως προς το δάσος, είναι χρήσιμο στο σημείο αυτό να αναπτύξουμε έναν προβληματισμό γύρω από τον εννοιολογικό προσδιορισμό του όρου, καθότι ανακύπτουν πολλά ζητήματα στην πραγμάτευση του σχετικού θέματος, που έχουν να κάνουν ακριβώς με τον ορισμό του, τι είναι και τι δεν είναι δάσος. Κάτι τέτοιο καθίσταται περισσότερο απαραίτητο, δεδομένου ότι η παρούσα μελέτη αφορά κατά βάση την προστασία των δασών σε όλες τις μορφές τους στο πλαίσιο της γενικότερης διαχείρισης του φυσικού περιβάλλοντος σε τοπικό επίπεδο.

Ας ξεκινήσουμε, λοιπόν, με την καθ' ύλην αρμόδια επιστήμη της Δασολογίας. Σύμφωνα με τον σχετικό ορισμό «δάσος είναι εκείνο το οικοσύστημα, στο οποίο, σε ικανοποιητική επιφάνεια, συνυπάρχουν δένδρα, θάμνοι και ποώδης βλάστηση σε μια στενή κοινωνική σχέση όπου, ανάλογα με το βαθμό συγκόμωσής τους, δημιουργούν ένα ιδιαίτερο περιβάλλον με ξεχωριστά χαρακτηριστικά δεδομένα, 'το δασογενές περιβάλλον', όπου όλοι οι φυτικοί και ζωικοί οργανισμοί δημιουργούν, μέσω των αμοιβαίων αλληλεπιδράσεων, και αλληλεξαρτήσεών τους, μια ξεχωριστή βιοκοινότητα, τη δασοβιοκοινότητα. Οι δασοβιοκοινότητες δεν παραμένουν σταθερές στη διάρκεια του χρόνου, αλλά έχουν μια εσωτερική δυναμική μεταβολής προς συνθετότερες ή απλούστερες μορφές οργάνωσης, ανάλογα με τις εσωτερικές φυσικές διεργασίες και τις εξωτερικές επιδράσεις. Με τον όρο 'δασική έκταση' εννοούμε ένα δασικό οικοσύστημα που διαφοροποιείται από το

δάσος, κυρίως κατά το μειωμένο βαθμό συγκόμωσης της ξυλώδους ή θαμνώδους βλάστησης»²⁵.

Ενώ στο επιστημονικό πεδίο τα πράγματα είναι σαφή και ορίζεται η δυναμική φύση των δασικών, και όχι μόνο, οικοσυστημάτων, στο πλαίσιο της διαχείρισης και της σχετικής νομολογίας δεν ισχύει το ίδιο. Αν θελήσει να ενδιατρίψει κανείς στη σχετική βιβλιογραφία και νομολογία, θα βρεθεί αντιμέτωπος με έναν πραγματικό κυκεώνα νόμων και άλλων σχετικών εγγράφων και αποφάσεων κρατικών φορέων και υπηρεσιών, που φανερώσουν και το τεράστιο πρόβλημα της διαχείρισης των δασών με άξονα τον ορισμό του δάσους, αφού από αυτόν τον ορισμό εξαρτώνται οι σχετικές αποφάσεις για τη διαχείρισή του. Αρκεί να αναφέρουμε ενδεικτικά μια χαρακτηριστική διατύπωση Προέδρου του Συμβουλίου Επικρατείας σε άρθρο του σχετικό με τον «τριακονταετή πόλεμο των δασών από το μέτωπο της δικαιοσύνης». Γράφει: «Μία άλλη μέθοδος υποστηρίξεως του πολέμου κατά των δασών από την κυβέρνηση, ήταν η νομοθετική αλλοίωση της εννοίας του δάσους. Υπήρξε, μάλιστα, ακόμη και νομοσχέδιο που ανέθετε τον ορισμό του δάσους σε απόφαση του Υπουργού Γεωργίας...».²⁶ Δεν είναι στις προθέσεις μας να ασχοληθούμε με αυτή τη διάσταση, αλλά θίγουμε το ζήτημα διότι έχει επιπτώσεις στις τοπικές κοινωνίες σε ό,τι αφορά την έγγεια ιδιοκτησία και πιο συγκεκριμένα τη μετατροπή των αγρών σε δασικές εκτάσεις, που περνούν στην κυριότητα του δημοσίου, εφόσον εγκαταλείπονται και δασώνονται. Επίσης, το όλο ζήτημα μας δίνει τη δυνατότητα να φωτίσουμε ποικιλοτρόπως τις αντιλήψεις, προσλήψεις και χρήσεις του φυσικού περιβάλλοντος σε τοπικό επίπεδο και σε αντιπαράθεση με το κεντρικό, επίσημο κράτος.

²⁵ Βλ. Σμύρης Π., «Εισαγωγή: Το δασικό οικοσύστημα», στο Παπαγεωργίου Α.Χ. - Καρέτσος Γ. - Κατσαδωράκης Γ. (επιμ.), *Το δάσος. Μια ολοκληρωμένη προσέγγιση*, WWF Ελλάς, Αθήνα, 2012, σελ.13-15, σελ. 14. Βλ. επίσης Ντάφης Σπ., *Δασική οικολογία*, εκδ. Γιαχούδη-Γιαπούλη, Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 1-12.

²⁶ Μ. Δέκλερης, «Ο τριακονταετής πόλεμος των δασών: το μέτωπο της Δικαιοσύνης», <http://www.oikipa.gr/index.php/-mainmenu-63/118-asi> (6/10/2014)

Ενώ, λοιπόν, σε πολιτικό και νομικό επίπεδο ακόμα και σήμερα συνεχίζεται ο σχετικός «πόλεμος» για τις «χρήσεις γης», με ιδιαίτερα έντονο τρόπο σε ό,τι αφορά τα δάση και τους βοσκότοπους, και έτσι οι σχετικοί ορισμοί αλλάζουν ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές επιλογές, στο πλαίσιο της επιστήμης οι προσεγγίσεις και βεβαίως οι σχετικοί ορισμοί προσεγγίζουν όλο και περισσότερο τις τοπικές «παραδοσιακές» λογικές περί του δάσους ως ενός ανοιχτού και δυναμικού οικοσυστήματος, του οποίου ούτε τα όρια είναι σαφή ούτε οι χρήσεις αυστηρά καθορισμένες και στατικές μέσα στο χώρο και το χρόνο.

Σύμφωνα με τις πλέον σύγχρονες παραδοχές των σχετικών επιστημονικών κλάδων, της ίδιας της επιστήμης της Δασολογίας, τα οικολογικά συστήματα είναι μόνιμα ανοιχτά σε εξωτερικές επιδράσεις, δεν έχουν σαφή όρια και η ισορροπία τους είναι δυναμική ακόμα κι όταν δεν παρατηρούνται αλλαγές. Όλα αυτά σημαίνουν ότι η επιστημονική προσέγγιση δεν συνάδει με την όποια νομολογία και νομοθεσία σχετικά με την ιδιοκτησία και τις χρήσεις γης στην ύπαιθρο και, επιπλέον, ότι οι κοινωνικοπολιτικές καταστάσεις συνήθως οδηγούν στην καταστράτηγηση των επιστημονικών αρχών. Επιστημονικά, με βάση την αντίληψη περί ανοιχτού και δυναμικού χαρακτήρα των δασικών οικοσυστημάτων, το τι είναι και τι δεν είναι δάσος δεν μπορεί να οριστεί με αυστηρούς όρους και στην Ελλάδα ιδιαίτερα, όπου δεν υφίστανται «παρθένα» δάση αλλά όλα είναι λιγότερο ή περισσότερο διαμορφωμένα σε σχέση με την ανθρώπινη δραστηριότητα (δασική και γεωργο-κτηνοτροφική), πρέπει να αντιμετωπίζεται σε συσχέτιση με την ιστορία, την πολιτική οικονομία και τις τοπικές πρακτικές διαχρονικά.

Με βάση αυτή την τοποθέτηση και με δεδομένες τις γενικότερες αναφορές στο πλαίσιο της ιστορίας, της πολιτικής οικονομίας και της πολιτισμικής οικολογίας της Πίνδου, ας έρθουμε τώρα στο ζήτημα των τοπικών προσλήψεων και αντιλήψεων περί δάσους.

Ξεκινάμε με ένα απόσπασμα από ένα πολύ ενδιαφέρον κείμενο της δεκαετίας του 1960, που γράφτηκε από δασολόγο και αφορά τη «δασική λαογραφία»: «...Ο ορεινός χωρικός της Ηπείρου αποκομίζει εκ μιν της γεωργίας και της κτηνοτροφίας την οποίαν ασκεί τα 92% περίπου του ετησίου του εισοδήματος, εκ

δε της δασοπονίας μόλις το 8%. Αυτός είναι ο λόγος δια τον οποίον ο ορεινός χωρικός δεικνύει τόσην αδιαφορίαν δια την τύχην του δάσους, το οποίον βλέπει είτε ως έδαφος προς εκχέρσωσιν ('ξύλωμα') είτε ως βοσκότοπον, και ένεκα του οποίου αρνείται να εγκαταλείψη την νομαδικήν ή ημιοικόσιτον κτηνοτροφίαν, στρεφόμενος προς την δασοπονίαν...».²⁷ Η παραπάνω παρατήρηση είναι κατά βάση ορθή αλλά η γενική κρίση περί «αδιαφορίας» του χωρικού για το δάσος είναι κατά την άποψή μας εσφαλμένη. Αυτό θα φανεί από την προσέγγισή μας και τα στοιχεία που θα παραθέσουμε στη συνέχεια. Προς το παρόν αρκεί να πούμε ότι το δάσος δεν νοείται από το χωρικό με τον τρόπο που νοείται από την κρατική διοίκηση, τους επαγγελματίες «δασικούς» και τον αστικό πληθυσμό και, επιπλέον, οι διάφορες τοπικές στρατηγικές και πρακτικές διαχείρισης του φυσικού περιβάλλοντος δείχνουν ότι εκεί όπου υπάρχει ανάγκη λαμβάνονται μέτρα προστασίας στο πλαίσιο μιας βιωματικής «αιφορικής αντίληψης», αφού οι χωρικοί γνωρίζουν πολύ καλά τα όρια των φυσικών πόρων που τους ανήκουν, όπως γνωρίζουν ότι δεν μπορούν να επιβιώσουν εάν εξαντλήσουν αυτούς τους πόρους. Οι συλλογικές αποφάσεις και εθιμικοί τρόποι προστασίας δέντρων, δασυλλίων και δασών αποτελούν την πιο χειροπιαστή απόδειξη για την επίγνωση της σημασίας αυτών των στοιχείων, όχι μόνο για την οικονομική επιβίωση και κοινωνική αναπαραγωγή αλλά και για την ποιότητα της ζωής, την αποτροπή κινδύνων (όπως αυτός της διάβρωσης του εδάφους που μπορεί να οδηγήσει στην καταστροφή ενός οικισμού) κ.λπ.

Η ίδια η λέξη «δάσος» φαίνεται να εισάγεται στις τοπικές κοινωνίες μέσω της διοίκησης και κυρίως μέσω των δασικών υπηρεσιών του κράτους, που, από την απελευθέρωση και μετά ²⁸,

²⁷ Γρίσπος Π., «Δασική λαογραφία», *Ηπειρωτική Εστία*, 16 (1967), σελ. 527.

²⁸ Σημαντικό ρόλο στην κατανόηση του δασικού ζητήματος στο ελληνικό κράτος μπορεί να παίξει η γνώση του οθωμανικού καθεστώτος, από το οποίο φαίνεται να προκύπτουν και πολλά θέματα σχετικά με τον ορισμό του δάσους. Να σημειώσουμε εδώ απλά ότι τα δάση κατά την οθωμανική περίοδο, τουλάχιστον από το 19^ο αιώνα και μετά, διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: α) σε *orman*, δάση του δημοσίου, β) *baltalik*, δάση

αναλαμβάνουν τη διαχείριση των δασών και έχουν μια έντονα παρεμβατική παρουσία σε ζητήματα που αφορούν όχι μόνο τα δάση αλλά ευρύτερα τη διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος, αφού ο ορισμός του τι είναι δάσος και τι όχι αλλάζει και καθίσταται επίσης αντικείμενο κοινωνικής και πολιτικής διαπάλης, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Οι πιο συνηθισμένοι όροι στις τοπικές κοινωνίες της Ηπείρου αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα είναι ο «λόγγος» και το «ορμάνι» ή «ρουμάνι». Στα «μνημεία του λόγου» απαντάται περισσότερο ο όρος «λόγγος»: «Αλάτι πάει στην αλυκή και ξύλα πάει στο λόγγο», «Λόγγος για κάρβουνα», «Πιάνει το λόγγο με το ράμμα», «τα στυλιάρι της τσεκούρας μεσ' από το λόγγο βγαίνει», «πάμε στο λόγγο για ξύλα μωρέ Λένη και για χλωρό κλαρί» κ.λπ.

Ανατρέχοντας σε σχετικές γλωσσολογικές και δασο-λαογραφικές πηγές, διαπιστώσαμε ότι υπάρχουν διαφορετικές απόψεις σχετικά με το τι ακριβώς σημαίνει ο όρος «λόγγος». Κατά μια άποψη σημαίνει δάσος χαμηλής προενοφυούς μορφής, κατά μια άλλη δάσος υψηλής σπερμοφυούς μορφής, κάτι ανάλογο με το γαλλικό *longue*. Σύμφωνα με το δασολόγο Π. Γρίσπο, αρχικά ο όρος σήμαινε λίμνη ή τόπο κατακλυζόμενο από νερά, υγρή έκταση, η οποία συνήθως είναι και δασώδης καλυπτόμενη από υδροχαρή φυτά. Αναφέρει σχετικά το τοπωνύμιο Μεσολόγγι ως το πιο χαρακτηριστικό. Στη συνέχεια, λέει, ο όρος μετέπεσε να σημαίνει δάσος και μάλιστα υδροχαρές. Έχουμε τοπωνύμια όπως Πευκόλογγος, Ελατόλογγος, Στρόλογγος, Καστανόλογγος, Οξύλογγος, που δείχνουν πως ο όρος επεκτείνεται σημασιολογικά και καταλήγει να χρησιμοποιείται ακόμα και για τα καρποφόρα και οπωροφόρα δέντρα. Για παράδειγμα, κατά τα χρόνια της

που παραχωρήθηκαν στους κατοίκους κοινοτήτων για ξύλευση και γ) *koğu*, δάση στα οποία τα δέντρα ήταν «ιδιωτικά». Βλ. ενδεικτικά Γρίσπος Π., *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος. Από του ΙΕ' αιώνα μέχρι του 1971* συγγραφείσα επί τη 150ετηρηδὶ της Εθνικῆς παλιγγενεσίας, Υπουργείον Εθνικῆς Οικονομίας, Αθήνα, 1973 και Οικονομόπουλος Α., *Η εξέλιξις της δασοπονίας εν τη νέα Ελλάδι. Από της απελευθερώσεως αυτής μέχρι του έτους 1940*, Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1942.

οθωμανικής κυριαρχίας ο ελαιώνας των Αθηνών ονομαζόταν «λόγγος»²⁹.

Όπως και να είναι, ο λόγγος δεν ταυτίζεται με το δάσος, όπως αυτό εννοείται από ένα σημείο και έπειτα, με βάση την παρέμβαση της επιστήμης και του κράτους. Ο λόγγος αναφέρεται κατεξοχήν σε έκταση με δενδρώδη βλάστηση διαμορφωμένη από την ανθρώπινη δραστηριότητα (υλοτομία, κλαδονομή, βόσκηση κ.λπ.) Ακόμα και ο όρος «ορμάνι», που παραπέμπει σε μια περισσότερο δασωμένη έκταση, δεν ταυτίζεται με την έννοια του δάσους, όπως συνήθως νοείται σήμερα. Για παράδειγμα, στο Ζαγόρι «ορμάνια» λέγανε τις ιδιοκτησίες που είχαν τα κλαδεράλλα που ταυτόχρονα καλλιεργούνταν και βόσκονταν στη βάση ενός συγκεκριμένου συστήματος «αιφορικής» διαχείρισης³⁰. Αξίζει να αναφέρουμε ακόμα το γεγονός ότι πολλά «δάση» στο Ζαγόρι (και όχι μόνο) φέρουν το τοπωνύμιο «λιβάδι», κάτι που φαίνεται εκ πρώτης όψεως οξύμωρο. Πώς ένα δάσος λέγεται λιβάδι; Γλωσσολόγος έδωσε τη φαινομενικά πειστική εξήγηση ότι «οι τοποθεσίες που είναι γνωστές με το παραπάνω τοπωνύμιο [«λιβάδι»], άλλοτε είναι δασωμένες (στις περισσότερες περιπτώσεις τα δάση αυτά χαρακτηρίζονται προστατευτικά, στα οποία απαγορεύεται κάθε δραστηριότητα) και άλλοτε πλούσιοι βοσκότοποι ή χωράφια. Το τοπωνύμιο χαρακτηρίζει δασωμένες περιοχές στα χωριά

²⁹ Βλ. Γρίσπος Π., ο.π., 19 (1970), σελ 462. Βλ. επίσης Τσίτσας Σ.Κ., *Τ' αγριόδεντρα του βουνού και του λόγγου*, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μουζακίου, Καρδίτσα, 2009 (α' εκδ. 1978), όπου φαίνεται ότι ο όρος λόγγος χρησιμοποιείται κατά κανόνα στο πλαίσιο τοπικών ή «παραδοσιακών» αναφορών, ενώ το δάσος σε ένα σύγχρονο-επιστημονικό πλαίσιο.

³⁰ Βλ. Φανίτσιος Β., *Το δασικό ζήτημα*, Αθήνα, 1959, Λαζαρίδης Κ., *Η ατομική ιδιοκτησία στο Ζαγόρι (η μια πλευρά του δασικού μας ζητήματος)*, Γιάννινα, 1972. Είναι χαρακτηριστικό επίσης το γεγονός ότι σε διδακτορική διατριβή για τα τοπωνύμια του Ζαγορίου δεν υπάρχει το λήμμα «δάσος», ούτε σε σύνθετη λέξη. Βλ. Οικονόμου Κ.Ε., *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, δ.δ., Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής «Δωδώνη», Παράρτ. Αρ. 45, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1991.

Βραδέτο, Καλοτά, Λεσνίτσα, Μανασή, Νεγάδες, Ντρεστενίκο, Πέτρα, ενώ στα υπόλοιπα χωριά με το παραπάνω τοπωνύμιο ονομάζονται βοσκότοποι... Η εξέλιξη της σημασίας από 'βοσκότοπος' σε 'δάσος' από το γεγονός ότι αρχικοί βοσκότοποι (που είχαν ήδη ονομαστεί 'Λιβάδια') διασώθηκαν αργότερα για προστατευτικούς λόγους (για να συγκρατούνται π.χ. οι πέτρες, τα χώματα κ.λπ.). Έτσι, λοιπόν, οι τοποθεσίες με το όνομα *Λιβάδι* εξακολούθησαν και μετά τη δημιουργία των δασών, να έχουν το αρχικό τους όνομα. Ας σημειωθεί πως η λέξη σε καμία από τις βαλκανικές γλώσσες, όπου η ελληνική λέξη *λιβάδι* υπάρχει ως δάνειο, δεν συναντιέται με τη σημασία 'δάσος'.³¹ Ωστόσο, τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι, διότι τα συγκεκριμένα «δάση», όντας προστατευόμενα, κατά κανόνα χρησιμοποιούνταν ανέκαθεν ως βοσκότοποι και κλαδερά στο πλαίσιο της προστασίας τους με συγκεκριμένους κανόνες και απαγορεύσεις. Συνεπώς δεν πρόκειται για «αναδασώσεις» πρώην βοσκοτόπων (λιβαδιών), αλλά για ένα ειδικό σύστημα διαχείρισης-προστασίας, στο οποίο θα μπορούσαμε να μιλάμε για «δασολιβάδα», με την έννοια της λιβαδικής έκτασης μέσα στην οποία φύονται διεσπαρμένα δέντρα, συδεντρίες ή λόχμες δασικής βλάστησης³².

Στον Ελλαδικό χώρο, άλλωστε, δεν υπήρξαν ποτέ «παρθένα» δάση. Ακόμα και στα πολύ ορεινά μέρη τα μεγάλα δάση οξιάς, πεύκης κ.λπ. ανήκουν στις κοινοτικές εκτάσεις κτηνοτροφικών κοινοτήτων και ως εκ τούτου πάντοτε αποτελούν μέρος των ευρύτερων βοσκοτόπων τους, με την έννοια ότι βρίσκονται χαμηλότερα από τα ορεινά λιβάδια και άρα τα κοπάδια τα διασχίζουν για να μεταβούν εκεί (ή σε άλλες περιπτώσεις τα χρησι-

³¹ Βλ. Οικονόμου Κ.Ε., ό.π, σελ. 182.

³² Βλ. Στάρα Κ. - Τσιακίρης Ρ., «Τα λιβάδια που ήταν δάση. Η περίπτωση των προστατευτικών δασών του Ζαγορίου», στο Σιδηροπούλου Α., Μαντζανάς Κ., Ισπικούδης Ι. (επιμ.), *Πρακτικά 7^{ου} Πανελληνίου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου «Λιβαδοπονία και ποιότητα ζωής»*, Ξάνθη 14-16/10/2010, Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 57-62. Βλ. επίσης Παπαναστάσης Β., «Λιβαδική αξία των δασών της βαλανιδιάς», στο *Δάση βαλανιδιάς: Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Πρακτικά ημερίδας, Τ.Ε.Ι. Μεσολογγίου-Τ.Ε.Ι. Λαμίας, Μεσολόγγι 2002, σελ. 47-52.

μποιούν, π.χ. σε βροχερές μέρες για τα μανιτάρια, σε ηλιόλουστες για το στάλισμα) και, επιπλέον, τα δάση αυτά έχουν ξέφωτα και εν γένει γυμνές εκτάσεις οι οποίες χρησιμοποιούνται ως βοσκότοποι με πολλούς τρόπους, αποτελώντας ζωτικά στοιχεία της οργάνωσης του χώρου των βοσκών³³. Είναι ακόμα γνωστό, ότι στο παρελθόν και μέχρι τον τελευταίο πόλεμο ίσχυε το σύστημα του ξερογιάσματος και σ' αυτά τα δάση, δηλαδή της αποψίλωσης με σκοπό την καλλιέργεια, μια πραγματικότητα που έχει εγγραφεί στα τοπωνύμια «Ρόγγια», που υπάρχουν σχεδόν σε όλα τα χωριά του ορεινού χώρου, ακόμα και στις κοινότητες των Βλάχων μετακινούμενων κτηνοτρόφων³⁴. Όσο για τη χαμηλότερη ζώνη της δρυός, είναι αυτονόητο ότι ο συνδυασμός της γεωργίας με την κτηνοτροφία δεν άφηνε κανένα περιθώριο

³³ Βλ. Νιτσιάκος Β., *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995, σελ. 37-78.

³⁴ Για την πρακτική του «ξερογιάσματος» βλ. Λουκόπουλος Δ., *Αγροτικά της Ρούμελης*, Αθήνα, 1938, Γρίσπος Π., *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Υπ. Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Δασών, Αθήνα, 1973 και Ψυχογιός Δ.Κ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1995. Για το τοπωνύμιο «Ρόγγι» στην περιοχή της Κόνιτσας βλ. Ρεμπέλης Χ., *Κονιτσιώτικα*, Σύλλογος Ασημοχωριτών Αθηνών «Η Πρόοδος», Αθήνα, 2005 (α' έκδοση Ηπειρωτική Εταιρεία Αθηνών, Αθήνα 1953). Στη σελίδα 274 ο επιμελητής της έκδοσης Ν.Χ. Ρεμπέλης σημειώνει: «Η λέξις 'ρόγγι' είναι αγρός σπαρείς δια πυρπολήσεως των επ' αυτού θάμνων (Χ. Σούλη Ηπ. Χρ. Τ.7. σ. 239). Κατά Κ. Μέρτζιον η λ. είναι ή η αλβαν. 'togë', σημαίνουσα τα μεταξύ πεύκων και ελάτων διαστήματα αρκετά μεγάλα, ή η λατ. Rogus=πυρά. Ασχέτως αν η λέξις προήλθεν εκ της αλβαν. ή της λατιν., αυτή απαντά εις πολλά χωρία, ως δηλωτική αγρού, είτε και επιπέδου επιφανείας, προελθούσης δια της πυράς και αποκοπής των εν αυτή δέντρων...Σημειωτέον ότι εν Βουρμπιάνη λέγεται η φράσις 'γίνκαν ρόγγι', 'έπεσαν ρόγγι' (τα στάρια, ή τα καλαμπόκια), όταν τα υπό ωρίμανσιν στάρια και καλαμπόκια λυγίσουν, θραυσθούν και πέσουν κατά γης, συνεπεία σφοδρού ανέμου, βροχής κ.λ., οπότε ο αγρός οιονεί ισοπεδούται, 'γίνεται σιάδι'...Αι μεταφορικάί αύται φράσεις, νομίζω, ότι εξηγούν αριδήλως ότι η λ. 'ρόγγι' εσήμαινε περιοχήν ενός δάσους άδενδρον, σχηματισθείσαν διά της πυράς και αποκο-

για την ανάπτυξη μεγάλων και πυκνών δασών, καθώς η κλαδο-νομή ήταν βασική πρακτική που αποσκοπούσε στην εξασφάλιση τροφής για τα σταβλισμένα ζώα τους χειμερινούς μήνες, αφού αυτά δεν μετακινούνταν, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω.

Το πρόβλημα του ορισμού του δάσους, που βρίσκεται και στη βάση μιας πολύχρονης διαμάχης γενικότερου περιβαλλοντικού χαρακτήρα και έχει προκαλέσει στο παρελθόν αλλά και συνεχίζει να προκαλεί ακόμα συγκρούσεις ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες και την κεντρική εξουσία, συνδέεται και με το γεγονός της βαυαροκρατίας στην Ελλάδα από τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Οι Βαυαροί, με βάση τις αντιλήψεις των βορείων περί δάσους, θεώρησαν δεδομένη την έννοιά του, κάτι που δεν ίσχυε στην ελληνική πραγματικότητα. Γράφει χαρακτηριστικά ο Γκ. Μάουρερ «Όταν πρωτοήρθαμε στην Ελλάδα, όλοι μας έλεγαν, κατά την αντίληψη που επικρατούσε, ότι δεν υπάρχουν πουθενά εθνικά δάση, όμως εμείς βρήκαμε τουλάχιστον τρία. Από βαλανιδιές και οξιές, στη Μεσσηνία, στην Εύβοια και τη Ρούμελη. Για να τα διαφυλάξουμε, τοποθετήσαμε μερικούς νεαρούς Γερμανούς δασολόγους, και με κανονισμό του Υπουργείου των Οικονομικών ρυθμίστηκε και η μλοτομία, γιατί στον τομέα αυτόν δεν υπήρχε πριν κανένας έλεγχος»³⁵.

Από τη στιγμή που παρήχθη και εφαρμόστηκε η σχετική νομοθεσία, με βάση αυτή την βορειο-ευρωπαϊκή αντίληψη περί του

της των εν αυτή θάμνων και δένδρων, ίνα χρησιμεύση προς καλλιέργειαν. Συν τω χρόνω αι καλλιεργούμεναι αύται γαίαι (τα ρόγγια) εγκαταλείφθησαν υπό των ιδιοκτητών και, φυσικώ τω λόγω, ανεδασώθησαν εκ νέου, ούτω δε σήμερον αι τοπωνυμιαί αυταί είναι δασώδεις».

³⁵ Βλ. Μάουρερ Γκ., *Ο ελληνικός λαός*, Τολίδης, Αθήνα, 1976, σελ. 588. Πρβλ. Καπετάνιος Αντ., «Η περιπέτεια του ορισμού του δάσους», <http://dasarxeio.com/2014/06/14/605/>. Για μια ανάλογη συζήτηση βλ επίσης Οικονόμου Α., *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2007, σελ. 54-60 και Δασούλας Θ., *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου κατά την οθωμανική περίοδο. Ο γεωργικός κόσμος της χώρας Μετσόβου (18^{ος} αι. 19^{ος} αι.)*, δ.δ., Ιωάννινα, 2009, σελ. 229-247.

δάσους και της προστασίας του, προκύπτουν σημαντικά ζητήματα με σοβαρές επιπτώσεις στις τοπικές κοινωνίες, επιπτώσεις που είναι ακόμα ορατές στις κοινότητες και το φυσικό τους περιβάλλον. Από τη μια, λοιπόν, αντιλήψεις και πρακτικές χρήσης των «δασών» για υλοτομικούς, γεωργικούς και κτηνοτροφικούς σκοπούς, με βάση τα τοπικά συστήματα παραγωγής και διαχείρισης των φυσικών πόρων και με έντονη την παρουσία της ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας, και από την άλλη μια αντίληψη μάλλον φυσιοκρατική και προστατευτική του δάσους ως σημαντικού περιβαλλοντικού αγαθού. Οι συγκρούσεις και μια διαρκής διαπάλη και διελκυστίνδα ήταν αναπόφευκτες συνέπειες, που απασχολούν την κοινωνία και την πολιτεία μέχρι σήμερα. Βέβαια, η εγκατάλειψη και ερήμωση του ορεινού χώρου έχει κατά κάποιον τρόπο λύσει το κοινωνικό πρόβλημα, αλλά οι ευρύτερες διαστάσεις του παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Τα «δάση» της κοινότητας

Η κοινότητα Πηγής έχει την «αποκλειστική κυριότητα, νομή και κατοχή» σε ένα δάσος, το οποίο παραχωρήθηκε από το κράτος το 1930 ως «προστατευτικό» (άρθρο 49 του Ν. 4173 «Περί Δασικού Κώδικος» με την υπ. αριθ. 27225/11-8-1930 Διαταγή της τότε Διοικήσεως Ηπείρου). Από τότε το δάσος αυτό, γύρω στα 2000 στρέμματα, θεωρείται «κοινοτικό», που σημαίνει ότι τα μέλη της κοινότητας «απολαμβάνουν εκ τούτου τα αναγκαιούντα ποσά τεχνικής και καυσίμου ξυλείας, βόσκουσι δε τα αιγοποίμνιά των εις τας μη απαγορευμένας περιοχάς τη συγκαταθέσει της Κοινότητος»³⁶.

Στη διαχειριστική μελέτη του Δασαρχείου Κονίτσης του 1975 αναφέρεται:

«Δασοκτήμων του υπό διαχείρισιν δάσους τυγχάνει το Νομικόν Πρόσωπον Δικαίου της Κοινότητος Πηγής (Πεκλαρίου) Κονίτσης.

³⁶ Βλ. Δασαρχείον Κονίτσης, *Διαχειριστική μελέτη κοινοτικού δάσους Πηγής*, Κόνιτσα, 1975, σελ. 8.

Αύτη, εν προκειμένω ως μικροτέρα τοπική μονάς αυτοδιοικήσεως εις το πλαίσιον της γενικωτέρας αναπτύξεως του Κράτους επιδιώκει την επιτυχεστέραν εκμετάλλευσιν των υφισταμένων οικονομικών πόρων.

Ως Κοινωφελές δε πρόσωπον θέτει ως κύριον σκοπόν την λελογισμένην οργάνωσιν της καθόλου Δασοπονίας προς εξασφάλισιν της μεγαλυτέρας ικανής ποσότητος και καλυτέρας δυνατής ποιότητος δασικών προϊόντων, ίνα εξασφαλίση τους απαραίτητους χρηματικούς πόρους προς κάλυψιν αφ' ενός των παγίων Διοικητικών εξόδων —μισθοί, εκτέλεσις κοινωφελών έργων κ.λ.π.— και αφ' ετέρου των ατομικών αναγκών των κατοίκων-μελών της Κοινότητος εις δασικά προϊόντα.

Επίσης δια της διαχειρίσεως του δάσους εξασφαλίζει τας προϋποθέσεις επιπλέον απασχολήσεως των μελών του Ε.Δ.Σ.Ε. [Δασικού Συνεταιρισμού] Πηγής εις δασικάς εργασίας πλην των υπάρχουσών δυνατοτήτων εργασίας εις τα παρακείμενα Δημόσια δάση.

Η Κοινότης διαμορφώνει τον ετήσιον προϋπολογισμόν της εξ εσόδων, τα οποία πραγματοποιεί εκ της ενοικιάσεως του προς εμπορίαν ετησίου λήμματος του δάσους της και εκ των Κρατικών επιχορηγήσεων.

Η ανωτέρω επιδίωξις της βελτιώσεως της οικονομικής θέσεως της Κοινότητος κατευθύνει την άσκησιν της Κοινοτικής Δασοπονίας προς επίτευξιν μεγαλυτέρων ωφελειών εκ του δάσους εις την εξασφάλισιν των κάτωθι βασικών αρχών:

- α) Την συντήρησιν του δάσους δια της προστασίας του εκ των πάσης φύσεως επιδράσεων και δη βιογενών
- β) Την βελτίωσιν ή αναγωγήν των υφισταμένων ακανονίστων διαχειριστικών μορφών δια της επιβολής ορθολογικιστικής διαχειρίσεως».

Και παρακάτω:

« Πρωτίστως το μελετώμενον δασόκτημα Πηγής, ως εκ της θέσεώς του υπέρ το χωρίον κρίνεται «Προστατευτικόν» αι δε προστατευτικάί του επιδράσεις είναι πολλαπλαί τόσον επί του ιδίου του εδάφους, όσον και επί των προς τα κατάντη εγκαταστάσεων... Ο συνοικισμός Πηγής ευρισκόμενος εις τας υπωρείας

του κοινοτικού δάσους υφίσταται κυρίως την προστατευτικήν επίδρασιν τούτου... Η παρεχόμενη υπό του δάσους προστασία κρίνεται μετρίως ικανοποιητική καθ' όσον το μεγαλύτερον μέρος των συστάδων τυγχάνει χαλαράς συγκομώσεως και κατά θέσεις βραχύνους συστάσεως, ενώ εις τινα σημεία παρατηρούνται τοπικά διαβρώσεις, με αποτέλεσμα να ελλείπει παντελώς ο ξηροτάπης, κατάστασις εγκυμονούσα κινδύνους επιφανειακής, γραμμικής ή αυλακωτής διαβρώσεως.

Καθίσταται, λοιπόν, σαφές ότι είναι επιβεβλημένη η διατήρησις και επέκτασις του υπάρχοντος δάσους εις τας διαβρώσιμους θέσεις, δια της εφαρμογής λελογισμένης και συντηρητικής διαχειρίσεως»³⁷.

Από τα παραπάνω προκύπτει η αναγκαιότητα της προστασίας του συγκεκριμένου δάσους ως «προστατευτικού» και μπορούμε να εικάσουμε ότι γι' αυτόν ακριβώς το λόγο παραχωρήθηκε από το κράτος στην κοινότητα, η οποία προφανώς ενδιαφερόταν για την προστασία του, εφόσον προφύλασσε τον οικισμό από τις πλημμύρες και τις διαβρώσεις και ήταν η παρουσία του γενικά απαραίτητη για την ύπαρξή του. Το δάσος αυτό, άλλωστε, ονομάζεται και «Κουρί» τοπικά, μια ονομασία που φέρουν κατά κανόνα τα προστατευτικά δάση των οικισμών³⁸. Ουσιαστικά, το κράτος επικυρώνει και ενισχύει μια τοπική πρακτική προστασίας, καθιστώντας την κοινότητα ξανά υπεύθυνη για τη

³⁷ Βλ. ο.π., σελ. 8-13.

³⁸ Σχετικά με την ετυμολογία και τη σημασία του όρου «κουρί» η συζήτηση είναι ανοικτή. Βλ. Γρίσπος Π., «Το κουρί στην Ήπειρο», *Ηπειρωτική Εστία*, Μάιος 1952, σελ. 199-203 και Ιούλιος 1952, σελ. 296-299, Ισπικούδης Ι., «Ιστορική και πολιτισμική θεώρηση των δασογεωργικών συστημάτων». *Πρακτικά Helexpro Zootechnia*, Θεσσαλονίκη, 3-6 Φεβρουαρίου 2005, σελ. 28-40, Ισπικούδης Ι., Σιόλιου Μ.Κ., «Το πολιτισμικό τοπίο της περιοχής Πορταϊκού - Περτουλίου της Νότιας Πίνδου», *Γεωτεχνικά Επιστημονικά Θέματα*, 2, 15, 1, 2004, σελ. 37-45, Μάρης Γ. - Καρατάσιου Μ. - Στάρα Κ., «Το 'κουρί' στο Ζαγόρι της Ηπείρου και η σύνδεσή του με τα δασολιβαδικά οικοσυστήματα», *Πρακτικά 16ου Δασολογικού Συνεδρίου*. Ελληνική Δασολογική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη, 2013, σελ. 747-752 και Δασούλας Θ., ο.π.

διατήρηση ενός καθοριστικά ωφέλιμου για την ύπαρξη του οικισμού, και όχι μόνο, «φυσικού» στοιχείου.

Μέσα σ' αυτό το δάσος υπάρχουν και καλλιεργούμενα «ιδιόκτητα» αγροκτήματα, όπως φαίνεται και από απόφαση της «Πρωτοβάθμιας Επιτροπής κατάρτισεως Κτηματολογίου Κοινότητας Πηγής Κονίτσης» (10-9-1966). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη αναφορά, ενώ στον προσδιορισμό των ορίων των επιμέρους τμημάτων της εν λόγω δασικής κοινοτικής έκτασης δηλώνεται ότι συνορεύουν και με «ιδιόκτητα αγροτεμάχια», αναφέρεται επίσης ότι μέσα στα όρια αυτής της έκτασης υπάρχουν «ιδιόκτητα αγροτεμάχια». Τα τμήματα αυτά με βάση το σχεδιάγραμμα που επισυνάπτεται στο έγγραφο (βλ. χάρτη 3) είναι τα υπ. αριθ. 1 έκτασης 490.000 μ² περίπου στη θέση Μάντζιου-Κλεφτόβρυση, 4 έκτασης 870.000 μ² περίπου στη θέση Παλιόρογγα και 5 έκτασης 260.000 μ² στη θέση Τραπεζίτσα. Δεν είναι λοιπόν τα όρια σαφή (άλλωστε η Επιτροπή υπολογίζει την έκταση σε 3.840.000 μ², ενώ αργότερα (1975) στη διαχειριστική μελέτη του Δασαρχείου υπολογίζεται σε 2.000 μ²) αλλά είναι εμφανής η παρουσία «ιδιόκτητων» αγροτεμαχίων μέσα στα όρια αυτού που χαρακτηρίζεται κοινοτική δασική έκταση. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε.

Πέρα όμως από αυτό το δάσος, το «Κοινοτικό», υπάρχει και το δημόσιο. Ουσιαστικά ό,τι δεν είναι κοινοτικό είναι δημόσιο. Και σ' αυτή την περίπτωση δεν είναι σαφή ούτε τα όρια ούτε ο χαρακτήρας αυτών των εκτάσεων. Γι' αυτό και προκύπτουν διαφορές ανάμεσα στην τοπική κοινότητα και την κεντρική διοίκηση ως προς τη χρήση τους. Παραθέτουμε χαρακτηριστικό απόσπασμα από τα Πρακτικά του κοινοτικού Συμβουλίου που αφορά τη χρήση μιας τέτοιας έκτασης:

«1930. αρ. 2

Περί άρσεως απαγορευτικής διατάξεως δασαρχ. δια βοσκήν Λιούτσικα, Πλάκα, Παναγιά κλπ. Πεκλαρίου

Τη 23^η Δεκεμβρίου 1930

Το Κοινοτικόν Συμβούλιον Πεκλαρίου... Συνεδριάσαν νομίμως εν Πεκλαρίω τη 23^η Δεκεμβρίου 1930 ακούσαν τον Πρόεδρον αυτού εισηγησαμένου το θέμα άρσις απαγορευτικής διατάξεως

δασαρχείου δια βοσκήν Κοινότητος Πλάκαν-Παναγιά και υποβάλλων σχετικήν απαγορευτικήν διάταξιν υπ' αριθ. 2 ε.ε. εκθέτει ότι το Δασαρχείον Κονίτσης όλως αδικαιολογήτως και αυτοβούλως εξέδωκε και εκοινοποίησε την υπ' αριθ. 2 ε.ε. απαγορευτικήν διάταξιν του, δι' ης απαγορεύη την βοσκήν και ξύλευσιν επί μίαν δεκαετίαν εις την βοσκήν Λιούτσικα-Πλάκα-Παναγίαν, δια λόγους δήθεν προστατευτικούς και επειδή η απαγόρευσις αύτη άσκοπος ούσα είνε επιζήμιος δια την Κοινότητα περιοριζομένης της βοσκής των ζώων αυτής, προτείνει όπως τον Συμβούλιον υποβάλλει ένστασιν κατ' αυτού

Και Διασκεψάμενον

Επειδή το Συμβούλιον ευρίσκει νόμιμον και συμφέρουσιν την εισήγησιν

Επειδή θεωρείται ως τελείως άσκοπος και αδικαιολόγητος η ανωτέρω απαγόρευσις διότι ούτε δρόμος κεντρικός είναι εις το βάθος του τόπου τούτου, ειμή μόνον χαράδρα του ρύακος Τοπόλιτσας, εξ ης χαράδρας διέρχονται μόνον το θέρος εν ή δύο μήνας οσάκις δεν έχει ύδωρ ο ρύακ, τα ζώα, τουναντίον δε ο κεντρικός δρόμος διέρχεται άνωθεν της χαράδρας ανέκαθεν και από αμνημονεύτων ετών, ούτε άλλος λόγος επειδή ουδείς κίνδυνος υπάρχει εκ της βοσκής ή της ξυλεύσεως διότι ανέκαθεν και από αμνημονεύτων ετών βόσκουν τα ζώα μας εις την θέσιν αυτήν άνευ ζημίας. Επειδή κακώς και αναληθώς αναγράφεται εν τη απαγορ. Διατάξει ότι εν τη απαγορευθείση θέσει υπάρχουν φιλύραι και λοιπά χρήσιμα δέντρα τουναντίον δε μόνον άχρηστοι θάμνοι καλυπτουσιν την έκτασιν ταύτην και κατά το πλείστον μάλιστα αύτη αποτελείται από λιθώδεις και βραχώδεις γυμνάς εκτάσεις.

Επειδή απαγορευομένης της βοσκής εις την θέσιν ταύτην αποκλείονται τελείως τα αιγοπρόβατα της Κοινότητος ημών και δη κατά την χειμερινήν περίοδον διότι ουδαμού εν τη περιφερεία της Κοινότητός μας υπάρχει ετέρα χειμερινή βοσκήσιμος έκτασις δια τα οικόσιτα ζώα της Κοινότητος ημών.

Επειδή η ως ανωτέρω απαγορευτική διάταξις εξεδόθη μάλλον από κακάς και εσφαλμένας εισηγήσεις και πληροφορίας και ουχί από λόγους πραγματικής προστασίας

Αποφασίζει

Ομοφώνως εκκαλεί την υπ' αριθ. 2 της 30 Ιανουαρίου 1930 απαγορευτική διάταξιν του Δασαρχείου Κονίτσης ενώπιον της Σεβ. Γεν. Διοικήσεως Ηπείρου δια τους προεκτεθέντας λόγους και

Παρακαλεί την Σεβ. Γεν. Διοίκησιν όπως ευαρεστουμένη λάβη υπ' όψιν τους προεκτεθέντας λόγους και ανάγκας της Κοινότητος και διατάξη αρμοδίως την άρσιν και ακύρωσιν της εκκαλουμένης απαγορευτικής διατάξεως διότι άλλως καταστρέφεται η κτηνοτροφία των οικοσίων ζώων μας...».³⁹

Το δημόσιο δάσος, ωστόσο, δεν έχει σαφή όρια σε σχέση με τα καλλιεργούμενα αγροτικά «ιδιόκτητα» τεμάχια. Και σ' αυτή τη σχέση ισχύει η αρχή της δυναμικής αλληλοδιείσδυσης, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες. Όταν υπάρχει ανάγκη για περισσότερη καλλιεργήσιμη γη, η γεωργία διεισδύει στο δάσος. Η πρακτική του «τραφοπατήματος», δηλαδή της επέκτασης των χωραφιών με εκσκαφή των γύρω όχτων και εξαγωγή θάμνων, λιθαριών κ.λπ., ασκείται μέχρι τη δεκαετία του 1970 (οι πέτρες χρησιμοποιούνται για την κατασκευή των πεζουλιών στα ίδια τα χωράφια και οι ρίζες με τα κλαδιά ως καύσιμη ύλη)⁴⁰, ενώ, όταν αρχίζει να εγκαταλείπεται η γεωργία, το δάσος επεκτείνεται στις πρώην καλλιεργούμενες εκτάσεις. Έτσι, αυτές οι εκτάσεις δεν μετατρέπονται απλά σε δάση αλλά σε δημόσιες δασικές εκτάσεις σύμφωνα με τη νομοθεσία. Το όποιο ιδιοκτησιακό καθεστώς, που έτσι κι αλλιώς δεν ήταν κατοχυρωμένο με επίσημους τίτλους ιδιοκτησίας, ακυρώνεται εκ των πραγμάτων. Κάτι τέτοιο διευκολύνεται από το γεγονός της εγκατάλειψης και της έλλειψης ενδιαφέροντος εκ μέρους των κατοίκων και ιδίως των κληρονόμων για αυτές τις «ιδιοκτησίες».

³⁹ Κοινότης Πεκλαρίου. Βιβλίον Αποφάσεων από 1^ης Ιανουαρίου 1927 έως 31 Δεκεμβρίου 1933, σελ. 74-76.

⁴⁰ Σχετική πληροφορία των χωριανών Παναγιώτη Χούψια, πρώην προέδρου κοινότητας, ετών 76, και Ιωάννη Σπανού, συντ. δασκάλου, ετών 69 (συνέντευξη 21-1-2015)

Τα χωράφια

Η μεγαλύτερη οικογένεια να είχε έξι, εφτά, το πολύ δέκα στρέμματα χωράφια. Και τα είχε σκόρπια, σε πολλά μέρη. Πεντακόσια μέτρα εδώ, χίλια εκεί, δεν ήταν σε μια μεριά. Τότε, επί Τουρκίας, ήταν μπέηδες εδώ και τα μοίραζαν. Ήταν ο μπέης εδώ κι έλεγε: «εσύ θα πάρεις πεντακόσια μέτρα εδώ, εσύ θα πάρεις άλλα πεντακόσια μέτρα εκεί... Δεν είχε κάμπο να πάρεις μεγάλα χωράφια... Κι έτσι με τα πέντε έξι στρέμματα που είχε κάθε οικογένεια διατηρούνταν...⁴¹.

Τα δέντρα ήταν αλλού και τα χωράφια τα ποτιστικά ήταν αλλού. Τα χωράφια ήταν κάτω στο Μύλο, ήταν τρία στρέμματα που μο 'δωκε [προίκα]. Ύστερα ήταν κάτι κηπαδάκια εδώ πιο πάνω, εκεί κοντά στο σπίτι... Τα ξερικά χωράφια είχαν και δέντρα γύρα γύρα, μια κλαδαριά. Ας πούμε, έλεγαν το χωράφι στο Μαχαιρά πόσα δέντρα έχει... Δηλαδή, αν είχε πέντε δέντρα, είχες φόρτωμα, έλεγες, έβγαζες δυο τρία φορτώματα. Αν είχες πολλά δέντρα, έλεγες «κλαδαριά», δηλαδή έβαζες τριακόσιες χεριές πάνω στην κλαδαριά, ήταν πολλά τα δέντρα. Και σε μια μεριά που 'ταν πολλά τα δέντρα, δεν είχε χωράφι, εδώ κάτω στην Κλεισούρα, εκεί ήταν τρεις κλαδαριές. Εκεί δεν είχε χωράφι. Ήταν όλο δέντρα, όπως τύχαινε. Εκεί στον Μύλο είχε νερό. Μο 'δωκε έναν κήπο, κάτω στα Μεντάνια... Είχαμε κι ένα άλλο χωράφι εκεί στο δρόμο για την Αγία Παρασκευή. Αυτό το 'χει το νερό στο κεφάλι, που λέγαμαν εμείς τότε. Αυτό το νερό δεν το 'βγαζε η μάνα μ' απ' το χωράφι. Έριχνε όλες τις κοπριές απ' τα ζώα εκεί, φύλλα, άχυρα. Αυτό είχε πάντα μέσα το νερό. Το τι φασόλια, το τι κολοκύθια, το τι σταφύλια έκανε αυτό το χωράφι! Γύρα γύρα καρυδιές, τέτοια καρύδια! Τι να σου πω, ό,τι χρειαζόμασταν το είχαμαν. Με το φόρτωμα. Πατάτες, κρεμμύδια... Τώρα όλα αυτά θα παν στο Δημόσιο. Τώρα αυτά έγιναν λογγάρια όλα. Τώρα μόνο για ξύλα. Αλλά ποιος να πάει; Δεν επιτρέπουν κιόλας. Τώρα σου ζητάν χαρτιά. Τι χαρτιά! Δεν έχει κανένας χαρτιά. Όλα με το στόμα τα 'καναν... Τα χωράφια αν δεν καλλιεργούνταν τα παίρναν άλλοι κι

⁴¹ Αντώνης Τέφος, συντ. μάστορας, ετών 82 (συνέντευξη 23-3-2014).

έδιναν ό,τι...μπορεί να έδιναν νοίκι...Τότε ήταν παντού χωράφια και κλαδαριές. Μην κοιτάς τώρα!...⁴².

Τα παραπάνω αποσπάσματα αφηγήσεων χωριανών δείχνουν με γλαφυρό τρόπο αυτό που ονομάζουμε πολυκερματισμό της καλλιεργούμενης γης, που συνδέεται με την πολυκαλλιέργεια και τις αντίστοιχες καλλιεργητικές πρακτικές (αγρανάπαυση κ.λπ.). Αν θέλαμε να δώσουμε μια εικόνα του γεωργικού τοπίου του Πεκλαρίου, όπως αυτό διατηρούνταν μέχρι τη δεκαετία του 1970, θα έπρεπε να σταθούμε από τη μια σ' αυτή την πολυδιάσπαση των αγροκτημάτων και από την άλλη στην ίδια τη μορφολογία του εδάφους, που λόγω του επικλινούς χαρακτήρα του υπαγορεύει την κατασκευή πεζουλιών, έτσι ώστε να δημιουργούνται επίπεδες επιφάνειες κατάλληλες για καλλιέργεια. Μιλάμε, λοιπόν, για ένα αγροτικό τοπίο με κατακερματισμένους κατασκευασμένους και με κάποιους τρόπους περίφραχτους αγρούς, το οποίο χαρακτηρίζει τη ζώνη γύρω από τον οικισμό μέχρις ενός υψομέτρου, που μπορεί να φτάσει μέχρι και τα χίλια μέτρα ή ακόμα πιο ψηλά σε επίπεδες ορεινές επιφάνειες, όπως είναι για παράδειγμα αυτή στις θέσεις Μάντζιου, Παλιόρογγα και Τραπεζίτσα. Αυτή η επέκταση των καλλιεργειών σε πολύ ορεινά σημεία και μάλιστα απομακρυσμένα από τον οικισμό δείχνει τη μεγάλη στενότητα που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι ως προς τη διαθέσιμη καλλιεργήσιμη γη, στενότητα που τους ανάγκαζε να επεκτείνονται προς τα γύρω βουνά προς αναζήτηση γυμνών επίπεδων εκτάσεων. Η ίδια, άλλωστε, στενότητα τους οδηγούσε στην πρακτική του «ξερογγιάσματος» (εκχέρσωσης), την οποία θυμούνται ακόμα και οι νεότεροι κάτοικοι. Το τοπωνύμιο «Παλιόρογγα» είναι χαρακτηριστικό.

Η κυρίως καλλιεργούμενη έκταση βρίσκεται γύρω από τον οικισμό και αποτελείται από τις ξερικές και τις ποτιστικές καλλιέργειες. Οι ξερικές είναι πιο ορεινές, ενώ οι ποτιστικές βρίσκονται κατά μήκος των ρεμάτων και στις δύο πλευρές τους. Μέσα στον οικισμό και στις παρυφές του υπάρχουν τα κηπάρια, όπου καλλιεργούνται τα κηπευτικά. Στις μέρες μας είναι οι μόνες καλ-

⁴² Λευκοθέα Τέφου, συντ. αγρότισσα, ετών 74 (συνέντευξη 11-1-2015).

λιέργειες που έχουν απομείνει σε πολύ μικρή βέβαια έκταση. Κατάντη του οικισμού, στις δύο πλευρές του ρέματος (Τοπόλιτσα) μέχρι και τη Μπούση, στα όρια με την Κόνιτσα, βρίσκονται οι περισσότερες ποτιστικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις, από τις οποίες λιγοστές καλλιεργούνται σήμερα, κυρίως στα κηπάρια δίπλα στα σπίτια (το ρέμα διασχίζει τον οικισμό) και στη Μπούση, όπου έχουμε βασικά λίγες κτηνοτροφικές καλλιέργειες.

Στα χωράφια, μέσα σ' αυτά ή στις όχθες τους, υπάρχουν συνήθως και οπωροφόρα δέντρα. Από αυτά τα μήλα και τα καρύδια αποτελούν προϊόντα που διοχετεύονται και στην αγορά μέχρι τη δεκαετία του 1970. Επίσης, στα χωράφια βρίσκονται συχνά και βαλανιδιές από τις οποίες προμηθεύονται το κλαδί για να τρέφουν τα ζώα το χειμώνα. Βέβαια υπάρχουν και αγροκτήματα που κυριαρχούν οι βαλανιδιές γι' αυτόν τον σκοπό, τα «κλαδερά», θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε πιο κάτω.

Αυτή η ζώνη των χωραφιών, η ζώνη της γεωργικής καλλιέργειας, ουσιαστικά διεισδύει και μέσα στον οικισμό με τα κηπάρια και επεκτείνεται μέχρι σε ένα σημείο ανάντη του οικισμού όπου αρχίζει το δάσος. Το όριο, όπως είπαμε, είναι ασαφές και ρευστό ανάλογα με τη δυναμική που αναπτύσσεται κατά περιόδους στη συμπληρωματική σχέση δάσους-καλλιεργειών. Παρόλα αυτά, ορίζεται νοητά από τρία ιερά σημεία στο χώρο, που είναι τα ξωκλήσια του Αγίου Αθανασίου, της Αγίας Παρασκευής και του Αγίου Νικολάου (βλ. χάρτη). Είναι τρία παρεκκλήσια γύρω από το χωριό. Ο άγιος Αθανάσιος, η Αγία Παρασκευή στον πάνω μαχαλά και ο Άγιος Νικόλαος εδώ στο νεκροταφείο. Αυτά τα τρία κάνουν σταυρό, πυροστιά, όπως λέγαν οι παλιοί. Μάλλον για να φυλάν το χωριό. Έτσι το κρίνω εγώ... Είναι δόχια αυτά. Στα τρία δόχια είναι τρία ξωκλήσια. Τα δόχια είναι περάσματα, είναι καρτέρια, πώς να στο πω... Εδώ πιάναν οι κλέφτες. Είναι μέρη κλειδιά. Κλειδί εδώ, κλειδί εκεί. Είναι επικίνδυνα μέρη. Έτσι λέγαν οι παππούδες. Κλειδιά...⁴³.

Το γνωστό ζώσιμο του οικισμού συμπεριλαμβάνει, λοιπόν, και τις καλλιέργειες, που εμφανίζονται ως προέκταση του κατοικημένου χώρου, ως τμήμα του εξημερωμένου και συνεπώς καθα-

⁴³ Αντώνης Τέφος (συνέντευξη 23-3-2014).

γιασμένου χώρου. Στα όρια αυτής της ζώνης βρίσκονται και τα κλαδερά, τοποθετημένα μέσα στους αγρούς, κατά κανόνα στις άκρες, για ευνόητους λόγους. Αυτά λοιπόν τα δέντρα, οι βαλανιδιές, είναι τα «ήμερα» δέντρα σε σχέση με τα «άγρια» δέντρα του δάσους, τα πεύκα και τα έλατα.

Ο επόμενος προστατευτικός κύκλος στο χώρο ταυτίζεται με τα όρια της κοινοτικής έκτασης και συνεπώς περιλαμβάνει και τα δάση. Εδώ η παρουσία των ξωκλησιών έχει να κάνει και με την καθιέρωση-κατοχύρωση των συνόρων (Άγιος Αθανάσιος και Άι Λιας στο σύνορο με την Κόνιτσα, Άγιος Μηνάς στο σύνορο με το Νικάνορα κ.λπ.), τα οποία κατά καιρούς αμφισβητούνταν και αποτελούσαν αντικείμενο συγκρούσεων ακόμα και δικαστικών αγώνων ανάμεσα στις κοινότητες, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του συνόρου με την Κόνιτσα στον Άγιο Αθανάσιο, όπου βρίσκονταν και καλλιεργούμενες εκτάσεις (Μεγαχώραφο).

Ως προς την παραγωγή, οι βασικές καλλιέργειες, εκτός από τα κηπευτικά και τα οπωροφόρα δέντρα, μέχρι τη δεκαετία του 1970, ήταν το τριφύλλι, το καλαμπόκι, το σιτάρι, το κριθάρι, η βρώμη, η φακή. Παλιότερα, υπήρχαν και αμπέλια, κυρίως στο Προσήλιο, όπου και το διασωζόμενο τοπωνύμιο «Αμπέλια Καραγιανναίων», τα οποία εγκαταλείφθηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Το τριφύλλι, το καλαμπόκι, το κριθάρι και η βρώμη αποτελούσαν τις ζωοτροφές που συμπληρώνονταν από το κλαδί και το χόρτο. Στην αγορά διοχέτευαν κυρίως φασόλια, μήλα και καρύδια και κάποια κτηνοτροφικά προϊόντα. Αυτή η συμμετοχή στην οικονομία της αγοράς, ακόμα και στην πιο πρόσφατη εποχή της δεκαετίας του 1970, παρότι σήμαινε έναν εκχρηματισμό της τοπικής οικονομίας δεν σήμανε απαραίτητα και την εμπορευματοποίησή της. Σύμφωνα με τους πληροφορητές μας, πουλούσαν κάποια προϊόντα για να μπορούν να αγοράζουν το απαραίτητο λάδι και το αλάτι και όχι στο πλαίσιο μιας εμπορευματικής λογικής αλλά μιας σχετικής αυτάρκειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι οι συνομιλητές μας τόνισαν το γεγονός ότι παρήγαγαν σχεδόν τα πάντα, εκτός από το λάδι και το αλάτι που τα αγόραζαν.

Οι βοσκότοποι και τα ζώα

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι κατά κάποιον τρόπο όλη η έκταση της κοινότητας είναι δυνάμει βοσκότοπος, με την έννοια ότι τα διάφορα είδη ζώων που εκτρέφονται μπορούν να βοσκήσουν, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, παντού. Αυτό δεν σημαίνει ότι η κτηνοτροφική χρήση του χώρου είναι ανεξέλεγκτη. Το αντίθετο, βρίσκεται κάτω από έναν αυστηρό έλεγχο της κοινότητας τόσο σε σχέση με τις καλλιέργειες, όσο και σε σχέση με τα δάση και τα κλαδερά. Παραθέτουμε απόσπασμα από το Πρακτικά του Κοινοτικού Συμβουλίου (1927), στο οποίο φαίνεται ότι η κοινότητα ρυθμίζει τον τρόπο χρήσης των βοσκοτόπων θεσπίζοντας κανόνες:

« Αριθ. 10: Περί ρυθμίσεως και χρήσεως κοινοτ. Βοσκών Πεκλαρίου, τη 8 Μαΐου 1927.

Το Κοινοτικόν Συμβούλιον... αποφασίζει 1) Ακυροί την υπ' αριθ. 7 πράξιν αυτού ως προς την ρύθμισιν των βοσκών και το δικαίωμα βιοσκής

2) κανονίζει τας βοσκάς της Κοινότητος Πεκλαρίου ως εξής: α) Βεβαιοί ως βοσκάς της Κοινότητος Πεκλαρίου τας εξής: Μαχαιρά, Προσήλια, Φτέρη, Πουρνιά, Σκρίκα με τας διαφόρους εν αυταίς τοπικάς ονομασίας. Άπασαι αι ως άνω βοσκαί θα χρησιμεύωσι προς βοσκήν όλων ανεξαιρέτως των ζώων της Κοινότητος Πεκλαρίου καθ' όλας τας εποχάς του έτους.

β) την βοσκήν 'Μαχαιρά' προσδιορίζει ειδικώς ως βοϊδολίβαδον και θα βόσκουν εν αυτή μόνον τα αροτριώντα κτήνη της Κοινότητος και τα αιγοπρόβατα των κατοίκων μόνον από της 20 Μαΐου έως 31 Αυγούστου εκάστου έτους μη επιτρεπομένης της βοσκής εν αυτή ετέρου ζώου των κατοίκων ή ετεροδημοτών.

γ) εις απάσας τας ως άνω βοσκάς απαγορεύεται απολύτως η βοσκή ζώων ανηκόντων εις ετεροδημότας επιτρεπομένων μόνον 5 αιγοπροβάτων εκάστου ποιμένα προσλαμβανομένου υπό των κτηνοτρόφων δια βοσκήν των ποιμνίων των.

3) Κανονίζει και επιβάλλει δικαιώματα βοσκής επί πάντων των ζώων των κατοίκων της κοινότητος κατά κεφαλήν δραχμάς 4 δι' έκαστον μικρόν ζώον και δραχ. επτά (7) δι' έκαστον χονδρόν

ζώνον δι' εκάστην περίοδον και δι' άπαντα ανεξαιρέτως τα ζώα εξαιρουμένων μόνον των θηλαζόντων γόνων. Δια τους ανωτέρω ετεροδημότας ποιμένας το δικαίωμα τούτο θα διπλασιάζεται

4) Η παρούσα πράξις ισχύει δια μίαν τριετίαν...»⁴⁴

Ποιοτικά οι βοσκότοποι προσδιορίζονται από τα ορεινά λιβάδια σε γυμνές περιοχές, τα δάση πεύκου και έλατου, τις καλλιεργούμενες εκτάσεις μετά τη συγκομιδή και τα κλαδερά. Υψομετρικά η διακύμανση είναι μεγάλη, καθώς οι πλαγιές των βουνών γύρω από τον οικισμό παρουσιάζουν μεγάλη κλίση και σε κάποιες περιπτώσεις είναι απόκρημνες. Τόσο τα δάση όσο και οι εκτεταμένες θαμνώδεις εκτάσεις αποτελούν κατ' εξοχήν βοσκότοπους για γίδια, ενώ οι γυμνές εκτάσεις για τα πρόβατα. Τα χωράφια και τα κλαδερά, όταν δεν καλλιεργούνται και μετά τη συγκομιδή, είναι κατάλληλα για όλα τα ζώα. Στο παρελθόν, όταν η κτηνοτροφία αποτελούσε βασική παραγωγική δραστηριότητα της κοινότητας, τα δάση πεύκου και ελάτου ήταν περιορισμένα στα πιο ψηλά υψόμετρα και στις απόκρημνες πλαγιές, ενώ τα φυλλοβόλα δέντρα ήταν στις χαμηλότερες ζώνες και δεν αναπτύσσονταν, εφόσον δεν προστατεύονταν, επειδή έτρωγαν τις κορφές τους κυρίως τα γίδια. Το ίδιο ίσχυε και για τα δάση, όπου φύτεωναν και φυλλοβόλα δέντρα, όταν επιτρεπόταν η βόσκηση των κοπαδιών.

Η απαγόρευση της βόσκησης κατά περιόδους ή η ρύθμισή της εθιμικά ή και με αποφάσεις του κοινοτικού συμβουλίου γινόνταν επειδή ακριβώς υπήρχε επίγνωση της αρνητικής επίπτωσης που μπορούσε να έχει στα δάση που για διάφορους λόγους έπρεπε να προστατεύονται. Κατά τα άλλα, όταν ένα δάσος δεν κινδύνευε, η παρουσία κοπαδιών μπορούσε να έχει και ευεργετικές συνέπειες κατά τη γνώμη των κατοίκων, με την έννοια ότι «καθάριζαν» το δάσος και κρατούσαν τα μονοπάτια ανοιχτά, σε αντίθεση με την κατάσταση της ερήμωσης («ρήμαξαν τα δάση») που προκύπτει με την εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας και αξιολογείται αρνητικά.

Απόδειξη ότι ο τόπος της κοινότητας ήταν πιο κατάλλη-

⁴⁴ Βλ. Κοινότης Πεκλαρίου. Βιβλίον αποφάσεων από 1 Ιανουαρίο 1927 έως 31 Δεκεμβρίου 1933, σελ. 20-21.

λος για γίδια αποτελεί το γεγονός ότι διαχρονικά η αναλογία γιδιών σε σχέση με τα πρόβατα ήταν 70 προς 30. Υπήρχαν επίσης τα «χοντρά» ή «μεγάλα» ζώα (αγελάδες, άλογα, μουλάρια και γαϊδούρια), για τη βόσκηση των οποίων γινόταν κατά περιόδους και εποχές ειδικές ρυθμίσεις, όπως είδαμε πιο πάνω. Είναι χαρακτηριστικό δε το γεγονός ότι υπάρχει στην κοινοτική έκταση μια τοποθεσία που λέγεται «Γαϊδουροχώραφο», επειδή εκεί έδεναν τα γαϊδούρια για να βοσκήσουν. Σε μια άλλη τοποθεσία, στις «Καρούτες», από όπου υδρεύεται σήμερα κατά ένα μέρος η κοινότητα, πότιζαν τα γελάδια, γεγονός που σημαίνει ότι εκεί βόσκανε κιόλας. Είχε αναπτυχθεί, από ό,τι φαίνεται από τις αφηγήσεις των κατοίκων και από τα σημάδια του τόπου, ένα δυναμικό σύστημα διαχείρισης του χώρου σε ό,τι αφορά την κτηνοτροφία, που αξιοποιούσε κατά τον καλύτερο τρόπο τις διαθέσιμες βοσκές και τα άλλα χρήσιμα για την εκτροφή των ζώων στοιχεία (αγροί, κλαδερά κ.λπ.), με βάση την ποσότητα των ζώων, τη σύνθεση των κοπαδιών και τη γενικότερη ισορροπία ανάμεσα στην κτηνοτροφία και τη γεωργία, αλλά και τη διαχείριση των δασών.

Ας δούμε στη συνέχεια πώς περιγράφει το σύστημα της κτηνοτροφίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τη δεκαετία του 1970 χωριανός:

Κάθε οικογένεια είχε από 10-15 γίδια και μαζεύονταν σε κάθε μαχαλά 400-500 κεφάλια. Βάζαμαν τσιομπάνο κάθε μαχαλάς. Ήταν τρεις μαχαλάδες, τρία κοπάδια. Ήταν και τέταρτος μαχαλάς αλλά είχε λίγα σπίτια και κάναν ένα κοπάδι με τον άλλον. Κατω μαχαλάς και πάνω μαχαλάς είχαν κοπάδια ξεχωριστά. Ήταν κι απ' το χωριό παιδιά αλλά ως επί το πλείστον ήταν από αλλού οι τσιομπάνοι. Άλλοι ήταν Βλάχοι, άλλοι ήταν χωριάτες, που κάναν αυτή τη δουλειά. Τα κοπάδια δεν είχαν ξεχωριστή νομή. Άλλαζαν τόπο. Σήμερα θα πήγαιναν πέρα κατά το Προσήλιο, αύριο προς τον Άγιο Αθανάσιο...στα διάφορα βοσκοτόπια. Στα βοσκοτόπια είχε και δέντρα. Είχε ντούσκο, είχε γραβί, είχε κουφοξυλιά, είχε από όλα τα...είχε κλαδί. Γιατί είχαμε γίδια ως επί το πλείστον. Πρόβατα, λίγα πράματα. Τα κοπάδια ήταν μικτά αλλά ήταν κυρίως γίδια. Ο περισσότερος κόσμος είχε 3-4 πρόβατα και 10 γίδια, ας πούμε. Δεν βαστούσαν παραπάνω γιατί

είχαν δουλειά... Σφύριζε ο τσιομπάνος, πάεινε οχτώ η ώρα το πρωί, σφύριζε ο τσιομπάνος. Έβγαινε στη ράχη και σφύριζε: «Βγάλτε τα γίδια κατά τον Άι Νικόλα, κάτω. Βγάλτε τα γίδια κατά τον Άγιο Αθανάσιο. Βγάλτε τα γίδια κατά το Στοιχειό»...

Όλο αυτό το μέρος το βοσκούσαν. Το σύνορο είναι στη ράχη. Το σύνορο με το Ελεύθερο. Έχει ένα εικόνισμα εκεί. Εκεί απέναντι είναι το Προσήλιο. Εκεί τα πεύκα παλιά ήταν μικρά, τώρα μεγάλωσαν. Τότε τα τσιμπούσαν τα γίδια τα πεύκα και δεν μεγάλωναν. Δεν ήταν τόσο πεύκο. Αλλά χρόνο συν το χρόνο πέφτουν από πάνω... Αυτό το μέρος εκεί που φαίνεται έτσι σαν γκρέμια ξέρεις τι καλό μέρος είναι για γίδια... έχει διάφορα. Έχει φραξί, έχει γραβί, έχει βρωμοξυλιά, έχει κλαδί κοντό, ήμερο, ντούσκο. Το ντούσκο έχει φαρδύ φύλλο. Δεν είναι τόσο καρπερό, ας πούμε, δεν καρπίζει η γίδα ή η προβατίνα, αλλά αυτό το ήμερο κάνει γάλα πολύ. Το μπλαγκούνι είναι καλύτερο, γίνεται κοντό με φαρδιά φύλλα. Το ντούσκο το λέμε και μπλαγκούνι εμείς στην παλιά γλώσσα... Το χωριό είχε παλιά τότε γύρω στα 3000 γιδοπρόβατα. Ήταν και οι τσελιγκάδες εκτός από τα οικόσιτα. Οι Κιτσαίοι... Το χειμώνα τα είχαν κάτω στη Μπούση και το καλοκαίρι εδώ απάνω. Ήταν 4-5 οικογένειες που είχαν τσελιγκάτα. Και αυτοί είχαν κτήματα.

...Το χειμώνα τα ζώα τρώγαν κλαρί. Τα κόβαν τα κλαριά οι γυναίκες και τα βάζαμαν κλαδαριές... Αν είχαν ας πούμε πέντε γίδια ή πρόβατα, θα έβαζαν πέντε κλαδαριές. Έσπερναν και κάνα κομμάτι τριφύλλι στο χωριό, θερίζαν, τα βάζαν στην καλύβα μέσα και ξεχειμώνιαζαν⁴⁵.

Υπήρχαν λοιπόν δύο είδη κτηνοτροφίας. Η οικόσιτη και η μετακινούμενη. Η οικόσιτη αφορούσε τα λίγα γιδοπρόβατα (κυρίως γίδια) που διατηρούσαν όλες οι οικογένειες στο πλαίσιο της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας της αυτάρκειας, τα οποία συγκροτούσαν τα κοινοτικά κοπάδια, ένα ανά μαχαλά, ώστε να οδηγούνται κατά τη θερινή περίοδο στις ορεινές βοσκές από τους ρογιασμένους κοινοτικούς βοσκούς. Η μετακινούμενη αφορούσε κάποιες οικογένειες που διέθεταν ιδιοκτησίες στην περιοχή Μπούση κοντά στην Κόνιτσα, όπου ξεχειμάζαν, ενώ την άνοιξη

⁴⁵ Αντώνης Τέφος (συνέντευξη 23-3-2014).

ανέβαιναν και στα ορεινά βοσκοτόπια του χωριού. Πρόκειται για τη γνωστή μετακίνηση μικρής απόστασης, δεδομένου ότι το κοπάδι μπορεί να κάνει τη μετακίνηση από το βουνό στο χειμαδιό την ίδια μέρα. Αυτή τη μορφή μετακινούμενης κτηνοτροφίας τη συνεχίζουν δύο οικογένειες κτηνοτρόφων με μικρές διαφοροποιήσεις σε σχέση με το παρελθόν.

Να πώς περιγράφει τον τρόπο ζωής τους ένας από αυτούς τους κτηνοτρόφους, κάτοικος Μπούσης:

Το χειμώνα εδώ, το καλοκαίρι στο χωριό. Παλιότερα ανεβαίναμε την Άνοιξη. Τώρα τον Ιούνιο. Κατεβαίνουμε όταν πιανεί ο καιρός. Οκτώβρη, Νοέμβρη. Εδώ βόσκουν στο Πεκλαρίτικο μέρος. Από τα Σφαγεία και προς τον Άι Λια. Δώθε απ' το ρέμα είναι δικό μας, ιδιόκτητο. Το 'χαν αγοράσει οι παππούδες οι παλιοί, με λίρα. Ήταν και αυτοί κάπου όξω, ξενιτεμένοι. Είμαστε πολλοί εμείς οι Κιτσιαίοι. Έχει και χωράφια. Τώρα τα παράτησαν όλα. Έχουν κι άλλοι συγγενείς. Αλλά τα παράτησαν όλα κι έφυγαν όξω. Στην Αμερική, στη Γερμανία... Εδώ καλλιεργούσαμε απ' όλα. Και καλαμπόκια και τριφύλλια και στάρια και κριθάρια. Απ' όλα, πιο πολύ για τα ζώα. Το χειμώνα ταΐζαμε πιο πολύ καλαμπόκι και τριφύλλι. Βάζαμε και κλαδαριές. Κόβαμε ντούσκο. Γυναίκες και άντρες τα κόβαμε και τα κατεβάζαμε εδώ με τα ζώα. Δικά μας δέντρα. Ντούσκο, μπλαγκούνι. Το ίδιο είναι. Έχει πιο μεγάλο φύλλο απ' το ήμερο. Τσέρο δεν κόβαμε για κλαδαριές. Τα βάζαμε έξω σε κλαδαριές ή στην αποθήκη. Το 'τρωγαν όλα τα ζώα αυτό το κλαδί. Χλωρά δεν παρακόβαμε εμείς το χειμώνα. Αλλά οι μερακλήδες οι τσιομπαναραίοι είχαν πάντα τσεκούρι κι έκοβαν για να τρων τα γίδια. Το χειμώνα τρων χορτάρια, μπιτουνίτσα, τζιλινιά (μοιάζει με πουρνάρι αλλά δεν έχει τζίνια), κουμαριά, λενίκο... Το λενίκο είναι πολύ καλό, γλυκό. Τώρα τρων πολύ γραβί. Η κουμαριά είναι σαν πικρή. Και το πουρνάρι το τρων, να είναι σιούτο. Αυτό το πελεκάν και τα κατσίκια. Είναι ένα που 'ναι σιούτο κι ένα άλλο που έχει τζίνια... Εδώ ο τόπος είναι καλύτερος για γίδια. Έχει πολύ κλαδί. Ντούσκο, γραβί, κουτσουπιές, κρανιές... αυτά τα τρων τα γίδια, τα τσιμπάν και είναι χαμηλά. Άμα πεινάσουν όλα τα τρων. Και τα κέδρα. Όταν είναι μαλακά τα πελεκάν. Και πεύκο τρων. Άμα πεινάσουν, άμα δεν

βρουν χορτάρι και την κουτσουπιά την τρων. Τον πλάτανο δεν παρατρών.

Το καλοκαίρι παλιά που είχε χωράφια στο χωριό μας άφηναν να βόσκουμε μετά το θέρο. Πριν το θερισμό βόσκαμε εκεί που δεν είχε χωράφια. Στα χωράφια ύστερα δεν πληρώναμε, μας άφηναν έτσι... Όταν είχε οικόσιτα κοπάδια το χωριό εμείς δεν πηγαίναμε στις δικές τους τις βοσκές. Πηγαίναμε πιο πάνω. Βγαίναμε πολύ πάνω στο βουνό. Που είναι η Σουσνίτσα, έτσι αριστερά. Μετά που δεν είχε κοπάδια και τώρα πηγαίνουμε παντού. Τη στάνη την έχουμε στις Λίμνες, απέναντι απ' την Πλάκα.

Εμείς ήμασταν πέντε αδέρφια, τρία παιδιά και δυο κορίτσια. Είχαμε 150 πρόβατα. Μετά τα αυγατίσαμε. Όταν χωρίσαμε τα δύο αδέρφια πήραμε από 100. Τότε τα είχαμε κάνει όλα γίδια, γιατί ο τόπος εδώ είναι για γίδια. Τώρα ο γιος μου ο Κώστας έχει 450 γίδια κι ο Ηλίας 300 πρόβατα. Τα 'χουν χωριά. Το καλοκαίρι τις στάνες τις φτιάχνουν δίπλα δίπλα. Στο ίδιο μέρος βόσκουν. Το καλοκαίρι είναι καλύτερα εκεί πάνω. Έχει νερό καλύτερο. Εδώ έχει ζέστα. Έχουν από έναν Αλβανό, παν κι αυτοί όμως. Βοηθάω κι εγώ. Αρμέγω. Πάω και στη βοσκή πότε πότε. Τα αρμέγουμε δυο φορές, πρωί βράδυ. Χωριστά. Τα αρνιά γίνονται πρώιμα, αλλά έχει και όψιμα. Τα πρώιμα τα έδωσε τα Χριστούγεννα. Τα κατσίκια τώρα τα 'δωσε ο Κώστας. παλιά είχαμε και τρία τέσσερα ζώα. Κουβαλούσαμε το γάλα, κλαδιά... Τώρα έχουμε ένα γουμάρι και μια φοράδα. Δεν χρειάζονται τώρα. Άχρηστα...⁴⁶

Τα κλαδερά ή λογγάρια

Τα πρόβατα τρώγανε χόρτο, ό,τι υπήρχε στη γη, ενώ τα γίδια ό,τι υπήρχε στα δέντρα. Ντούσκο, δαδιές (πεύκο). Αυτά βασικά. Αυτά δεν ήταν μεγάλα δέντρα γιατί τα έτρωγαν, τα τσιμπούσαν τα γίδια και δεν μεγάλωναν, έμεναν σαν θάμνοι... Υπήρχαν βέβαια σε κάποια χωράφια και δέντρα μεγάλα, τα οποία τα κλαδονομούσε ο εκάστοτε ιδιοκτήτης και μεγαλώναν, ανά τρία χρόνια τα κόβανε, τα μαζεύανε «θημωνιές», που λέμε εμείς, και τα είχανε για

⁴⁶ Νίκος Κίτσιος, κτηνοτρόφος, ετών 75 (συνέντευξη 18-4-2014).

να ταΐζουνε το χειμώνα. Αυτά τα δέντρα ήταν μέσα σε ιδιοκτησίες. Δεν υπήρχαν έξω. Ήταν σε ιδιοκτησίες με όχτους, με τοιχώματα, με... ήταν χωρισμένα τα χωράφια. Τα δέντρα αυτά, που ήταν ντούσκο, τσέρος και ήμερο, ήταν στις άκρες των χωραφιών, που καλλιεργούσαν διάφορα, σιτάρι κριθάρι ρόβια... Μέσα, στο κυρίως χωράφι, δεν υπήρχαν δέντρα, στις άκρες, δίπλα στο σύνορο. Αν κάποιο δέντρο ήταν πάνω στο σύνορο το κόβανε, για να μην υπάρχει αυτή η φιλονικία. Οπότε ο καθένας κράταγε αυτά που ήταν στο δικό του σύνορο και κάθε τρία χρόνια τα κλαδούσε. Τα δέντρα αυτά ήταν μέρος της ιδιοκτησίας. Τα κληρονομούσαν, τα δίναν προίκα κ.λπ. παίρνοντας το χωράφι σαν κληρονομιά, σαν προίκα κ.λπ. έπαιρνες και τα δέντρα. Το χειμώνα που μέναν μέσα τα ζώα ταΐζονταν με αυτό το κλαδί, τριφύλλι ή χορτάρι που μαζεύαμε από τα χωράφια που καλλιεργούσαμε και, όταν ο καιρός επέτρεπε να βγουν έξω τα ζώα, τσιμπούσαν ό,τι πρασινάδα υπήρχε... Τα χωράφια αυτά με τις κλαδαριές ήταν ιδιόκτητα. Έτσι τα λέγαμε εμείς. Είχα εγώ ένα χωράφι, αν για είκοσι χρόνια δεν το διεκδικούσε κανένας ήταν κατοχή δικό μου. Εθιμικά το λέγαμε. Δεν είχαν χαρτιά αλλά υπήρχε σεβασμός και υπάρχει. Ξέραν ότι το χωράφι αυτό είναι του Κώστα, είναι του Νίκου, είναι του Γιάννη. Τέρμα, δεν έμπαινε μέσα κανείς να κόψει. Αν ο ιδιοκτήτης δεν έκοβε, μπορούσες να πας να κόψεις με την άδειά του... Σου έλεγε «κλαδί θα κόψεις» αλλά τα ξύλα δεν θα τα πειράξεις. Σου έλεγε «τα δέντρα είναι πέντε, τα ξέρω, τα θυμάμαι, θα πας να κόψεις το κλαρί για τα γίδια σου αλλά τα δέντρα δεν θα τα πειράξεις». Μπορούσε κανείς, αν έλειπε ο ιδιοκτήτης χρόνια, να πάει να το εκμεταλλευτεί, αλλά να πει «είναι δικό μου», όχι...⁴⁷.

Εμείς έπρεπε να βάλουμε για να ξεχειμωνιάσουμε τα γίδια μας γύρω στις δεκατρείς κλαδαριές. Για να γίνει μια κλαδαριά θέλει από έξι μέχρι δέκα δέντρα. Εμείς χρειαζόμασταν γύρω στα εξήντα δέντρα. Και επειδή δεν είχαμε τόσα, πηγαίναμε στην Εξοχή. Από κει ήταν η γιαγιά μας, η μάνα της μάνας μας, και είχε εκεί σε κάποια μέρη δικά τους δέντρα, χωράφια, κι εμείς πηγαί-

⁴⁷ Νίκος Κεφάλας, πρώην γραμματέας κοινότητας, τώρα υπάλληλος του Δήμου Κόνιτσας, κάτοικος χωριού, ετών 56 (συνέντευξη 29-3-2014).

ναμε από 'δω δύο ώρες τόσο για παιδάκια με τα ζώα και με τα τσεκούρια και κόβαμε 40-50 δεμάτια, κανονικά δεμάτια να μη μπορούμε να τα σηκώσουμε και τα φορτώνουμε στα άλογα και τα φέρναμε εδώ και τα βάζαμε κλαδαριά μετά, έξω, δίπλα ακριβώς απ' το μαντρί. Το μαντρί είχε πάνω και κάτω, πέτρα με ξύλινο πάτωμα. Από πάνω ήταν η καλύβα και κάτω τα ζώα. Πάνω το τριφύλλι, το άχυρο... Η κλαδαριά έξω. Βάζαμε μερικά τα «κλαδαρόξυλα», που τα λέγαμε εμείς, από πλάτανο ή από δαδιά ή από οτιδήποτε... Σκάβαμε στο χώμα, πόσο έπρεπε μέσα, συμπληρώναμε τις τριακόσιες χεριές, λέγαμε τώρα το 'χουμε έτοιμο (το αφήναμε λίγο να ξεραθεί το κλαδί για να μη χαλάσει) και την άλλη μέρα το πρωί... Αυτή η δουλειά γινόταν μετά το πανηγύρι [27 Ιουλίου], μετά τον Ιούλιο αρχίζαμε και κάναμε αυτή τη δουλειά. Είχαμε πριν το θέρο, τ' αλώνια. Τότε κάναμε αυτή τη δουλειά. Κάθε φόρτωμα του ζώου ήταν 50-55 χεριές. Για μια κλαδαριά χρειαζόταν 300 χεριές. Και για να βγάλει το χειμώνα ένα ζώο ήθελε μια κλαδαριά. Βάζαμε το κλαδαρόξυλο και μετά στρώναμε κάτω τσάκνα από τις παλιές κλαδαριές για να μην ακουμπάει στο χώμα το κλαδί (από τα τσάκνα της προηγούμενης χρονιάς δεν πήγαινε τίποτα χαμένο, τα χρησιμοποιούσαμε και για τη φωτιά και για το φούρνο σαν προσανάμματα). Μετά αρχίζαμε και βάζαμε τις χεριές. Με τα κοτσάνια προς τα έξω για να διώχνει το νερό, να μη βρέχεται το κλαρί. Δίναμε και λίγη κλίση. Από τον πάτο αρχίζαμε πιο φαρδιά και μετά σιγά σιγά στένευε προς τα πάνω. Φτάναμε πάνω παράδειγμα γύρω στις 5-6 χεριές γύρα γύρα. Και πάνω μετά τις σκεπάζαμε με άλλα κλαριά διάφορα. Το ύψος ήταν ανάλογο με τις χεριές. Άλλοι βάζαν και 500 χεριές... Ανεβαίνοντας ανεβαίναμε και το πατούσαμε. Πατώντας και ανέβαινες. Ο άλλος το 'δινε από κάτω... Όσο πήγαινε και στένευε, για να γλιστράνε τα νερά, και πάνω τη σκεπάζαμε με διάφορα κλαδιά, ό,τι υπήρχε, κουτσουπιές, πλατόνια... εμείς επειδή το σπίτι μας ήταν κοντά στο λάκκο και είχε πλατόνια, εμείς βάζαμε πλατόνια από πάνω. Ο καθένας ανάλογα με το τι είχε δίπλα του. Για να μη βρέχεται. Μετά κόβαμε κάτι έτσι, «κλούτσους» τους λέγαμε αυτούς, χοντρά ξύλα, διχάλες, δυο τρεις που το κρατούσαν το κλαρί προς τα κάτω. Τα βάζαμε ένα έτσι, ένα έτσι, ένα έτσι, τα

πατούσαμε κι από πάνω, για να μην τις πάρει ο αέρας. Και καμιά πέτρα καμιά φορά βάζαμε. Από το βάρος καθόταν αυτή μετά έσφιγγε κι έφευγαν τα νερά έξω κι έμενε μέσα το κλαρί καταπράσινο. Αυτή ήταν δουλειά των γυναικών. Άντρες δεν υπήρχαν στο χωριό. Εμείς δεν ξέραμε από άντρες στο χωριό, οι άντρες ήταν όλοι ταξιδευόμενοι. Και βοηθούσαν και τα παιδιά. Εδώ η γυναίκα είχε την ευθύνη για το σπίτι, για τα παιδιά, για τα πάντα. Τι άρμεγμα, τι να μαζέψουμε το γάλα, τι να ζυμώσουμε ψωμί, τι...δεν υπήρχε άντρας...Οι άντρες έλειπαν. Ταξίδια. Έφευγαν απ' το Πάσχα και γυρνούσαν τα Χριστούγεννα. Όταν ήταν οι αγροτικές εργασίες αυτοί έλειπαν. Η δουλειά τους το χειμώνα ήταν καφενείο και...να κάνουν παιδιά. Αυτή ήταν η δουλειά τους το χειμώνα. Το χειμώνα, όταν ο καιρός ήταν καλός, τα έπαιρνε τα ζώα ο τσομπάνης και τα 'βγαζε έξω. Αλλά όταν ο καιρός ήταν κακός, βροχή, χιόνι κ.λπ. έμεναν μέσα στο κατώι κι έτρωγαν ξηρή τροφή. Ο καθένας τα δικά του. Το χειμώνα τα ζώα, όταν βγαίνουν έξω, και τώρα ακόμα, τρων πράσινα κλαδιά. Τα κόβουμε κι εμείς. Κέδρο, πεύκο... Παλιά πήγαιναν και κατώ στη Μπούση κι έκοβαν και κουμαριά... Και οξό απ' τα πεύκα κόβαμε. Αυτό ήταν τροφή για τα κατσίκια. Όλος ο κόσμος μάζευε για τα κατσίκια. Πηγαίναμε να φέρουμε κάνα τέτοιο να γένουν τα κατσίκια να πάρουμε κάνα φράγκο, να πάρουμε το λάδι και το αλάτι. Εμείς τότε αγοράζαμε λάδι και αλάτι μόνο. Τα υπόλοιπα τα είχαμε. Τον οξό ανεβαίναμε πάνω στα πεύκα και το μαζεύαμε. Οι γυναίκες όλα. Ανεβαίναμε. Αφήναμε κλαριά, «ανεβατό» το λέγαμε. Για να ανεβαίνουμε. Αν δεν μπορούσαν, έβαζαν τα παιδιά και πατούσαν πάνω στους ώμους...και ανέβαιναν επάνω. Εμείς σπάνια να κάναμε έξω πάνω στα δέντρα κλαδαριές. Τα φέρναμε εδώ στο χωριό, δίπλα στ' αλώνια, στα μαντριά, και τις κάναμε. Το χειμώνα ήταν φασαρία να πας να τα φέρεις. Αν κάναμε έξω, είχαμε ειδικά δέντρα, που αφήναν τα κλαδαρόξυλα και κλαδιά κάτω ειδικά και έβαζες πάνω με τη σειρά. Στο τέλος πάνω έβαζες τους κλούτσους και κομπλέ. Τα 'φτιαχναν από μικρά τα δέντρα έτσι. Έλεγαν «αυτό εδώ είναι ίσιο, να το κλαδαρίσουμε λίγο, για να βάζουμε κλαδαριά» και άιντε μεγαλύτερο κάθε χρόνο κι γένονταν κλαδαριά. Τα κλαρίζαμε κάθε τρία χρόνια. Αλλιώς δεν γίνονταν καλό το κλαρί, δεν το 'τρωγαν

τα γίδια. Το λέγαμε «μαλλιαροκλάδι». Δεν προλάβαινε να γίνει το κλαρί, να 'ναι γυαλιστερό να το τρων τα ζωντανά, δεν το 'τρωγαν. Τρία τέσσερα χρόνια... Και δεν γινόταν και μεγάλο για να το δέσεις. Το φιντάνι που έβγαине ήταν μικρό, δεν μπορούσες να το κάνεις χεριά να το φορτώσεις στο ζώο ή να το κρεμάσεις, ούτε κλαδαριά να το κάνεις ούτε να το στεγνώσεις να το φαν. Το δέντρο το μεγαλώνανε και το κόβαν λίγο πιο έξω πιο έξω καθώς μεγαλώνανε. Μετά είχαμε και το δασάρχη. Έλεγε να αφήνουμε τούφα. Ήταν ένας νόμος να μένει η κορφή. Εμείς το περιποιούμασταν το δέντρο διαφορετικά. Είχαμε το δασάρχη μετά πάνω απ' το κεφάλι μας. Εμείς τις κόβαμε όλες τις κορφές, αλλά δεν τις κόβαμε τελείως. Την έκοβες κανονικά στο δέντρο. Κι αυτό μεγάλωνε μετά. Το περιποιούμασταν για να μπορεί να απλώνει. Έτσι γινόταν χειρότερα μετά, γιατί μεγάλωνε πολύ η κορφή κι ήθελες να την κόψεις μετά. Δεν τα χαλνούσαμε τα δέντρα, τα θέλαμε κι εμείς, να ζήσουμε... Είχε ένα δέντρο μεγάλο πολλά κλωνιά, αυτός έλεγε «όλα αυτά να φύγουν από μια κλώνα». Αυτή η κλώνα γινόταν μετά από τρία χρόνια τόσο χοντρή. Κι όταν ήταν κανένα μικρό μετά από τρία χρόνια γινόταν έτσι. Πού θα ανέβαινες εκεί να το κόψεις. Δεν θα το έκοβες μετά; Χειρότερα ήταν... Τι δυσκολίες είχαμε τότε... μη μας πιάσει κανένας, μη μας κάνει... Γιατί μας κυνηγούσαν κι οι χωριανοί από 'κει, γιατί πηγαίναμε και σ' άλλα χωριά και κάθε χωριό είχε τα σύνορά του. Πηγαίναμε, για παράδειγμα, στην Τράπεζα. Στην Τράπεζα, όπως έχουμε εμείς το δάσος με τα πεύκα, εκεί το δάσος είναι όλο ντούσκα. Πηγαίναμε εμείς και κόβαμε. Άμα μας έπιαναν, πότε μας έπαιρναν τα τσεκούρια, πότε μας πήγαιναν στο Δασαρχείο... Στα κρυφά το κάναμε... Εμείς πηγαίναμε στην Εξοχή περισσότερο που είχε η γιαγιά μας, αλλά ήταν εκεί κοντά και λέγαμε «ας κόψουμε κι εδώ κάνα δυο». Ε, αν μας καταλάβαινε... Με ένα τσεκούρι κόβαμε. Τα εργαλεία μας ήταν το τσεκούρι και η τριχιά. Τα κόβαμε, τα μαζεύαμε, τα ζαλωνόμασταν για να τα κουβαλήσουμε σ' ένα ίσιωμα και να τα φορτώσουμε στα ζώα. Στο φόρτωμα δεν βάζαμε τίποτα, κρατούσε το ζώο. Βάζαμε συνήθως εξήντα χεριές. Τριάντα απ' τη μία μεριά και τριάντα απ' την άλλη. Τις βάζαμε σε έξι ντάνες των πέντε χεριών κάθε μία και παίρναμε βάζαμε το πρώτο στη μία

μεριά, κρατούσε το ζώο, αμέσως μετά πηγαίναμε από την άλλη μεριά, βάζαμε το ίδιο και προχωρούσαμε... Αν χρειαζόταν καμιά φορά βάζαμε και κάνα ξύλο για στήριγμα αλλά συνήθως κρατούσε το ζώο, σφίγγαμε και τις μπροστ'νέλες στα πόδια τους κι ανάσα... Εμείς πηγαίναμε σε ιδιοκτησίες που δεν καλλιεργούνταν, «λογγάρια» τα λέγαμε, και πηγαίναμε περισσότερο γιατί ήταν χαμηλά και τα φτάναμε, να κόψουμε σιγά σιγά με το τσεκουράκι μας, να κάνουμε τις χεριές μας, να φύγουμε... Εδώ τα δέντρα ήθελε ν' ανεβείς, να 'σαι όλη τη μέρα στα δέντρα. Εμείς, η μάνα μ', επειδή δεν είχαμε πόρους και τέτοια, έκανε μεροκάματα. Έκοβε κλαδί στα δέντρα, όργωνε στα χωράφια... Τι όργωμα, τι σπαρμό... δεν μπορείς να φανταστείς. Κι εμείς, όταν ήμασταν μικρά παιδιά και θέλαμε να κόψουμε κλαδί στα δέντρα, δεν μας άφηνε η μαμά ν' ανεβούμε. Φοβόταν μην πέσουμε, μην κάνουμε. Σ' λέει «κάτσε ν' ανεβώ εγώ να κόψω, να γίνει η δουλειά γρήγορα». Αυτή τα 'κανε όλα πολύ γρήγορα. Συνήθως η μάνα έκοβε, εγώ έδενα κι ο Νίκος κουβαλούσε.

Οι βαλανιδιές, τα «δέντρα» που λέμε, είναι πολλά είδη. Ο «τσέρος» είναι αυτό που έχει στενό φύλλο. Εκείνο το δέντρο που είναι στην εκκλησία λέγεται «τσέρος». Αυτό δεν το κόβαμε το καλοκαίρι, το κόβαμε τώρα το Νοέμβριο, γιατί αργούσε να πέσει το φύλλο. Αργούσε, έπεφτε το φύλλο και δεν το πολυχρησιμοποιούσαμε αυτό, δεν το μαζεύαμε. Δεν είναι καλό για κλαδαριά. Είναι να το φαν εκείνη τη στιγμή, χλωρό. Κλαδαριές κάναμε μόνο από «ήμερο» και «μπλαγκούνι» που είναι αυτό με το πλατύ φύλλο, που κόβαμε στην Τράπεζα, στην Εξοχή. Το «μπλαγκούνι» έχει πιο φαρδύ φύλλο και από το «ήμερο». Εμάς μας άρεσε αυτό γιατί είναι φαρδύ, να φτοράει, να τρων τα γίδια. «Ημερο» βάζαμε, να πούμε, όσοι είχαν εδώ δέντρα δεν μπορούσαν να τ' αφήσουν να χαλάσουν, εμείς όμως πιο πολύ από 'κει «μπλαγκούνι». Και «ήμερο» κόβαμε πιο πολύ όταν γεννούσαν τα γίδια και τα κατσίκια, για να φαν τα κατσίκια. Είναι πιο μικρό, πιο λεπτό το φύλλο και το τρων πιο καλά τα κατσίκια. Εδώ δεν έχει καθόλου «μπλαγκούνι», σπανίως να έχει κανένα δέντρο. Εδώ έχει «ήμερο». Το «ήμερο» γίνεται πιο χοντρό το δέντρο. Ο «μπλάγκουνας» έρχεται πιο ψηλός και πιο...σαπίζει γρηγορότερα. Το «ήμερο» είναι

πιο σκληρό δέντρο, πιο γερό δηλαδή. Είναι καλύτερο και για φωτιά. Ειδικά αυτά που είναι παλιά κι έχουν καρδιά... Ο «τσέρος» πριτσάει, αν τον βάλεις να πούμε στο τζάκι, πριτσάει και πετάει, δεν κάνει, μπορεί να πετάξει κάρβουνο και να πάρεις φωτιά. Εδώ δεν έχει πολλούς «τσέρους». Κάτι είναι αλλά είναι παλιά. Τα άφησαν όλοι, δεν τα κόβουν. Εδώ έχουμε «ήμερο». Αλλά τώρα έμειναν κι αυτά, κανένας δεν κόβει... Δεν κάνει κανένας κλαδαριά τώρα. Τώρα ό,τι φέρνουμε, φέρνουμε, το βάζουμε μέσα στις καλύβες. Έχουμε και λιγότερα ζωντανά... Τα βάζω μέσα στην αποθήκη τώρα...⁴⁸.

Τα κλαδερά δεν αποτέλεσαν απλά έναν σημαντικό παράγοντα της τοπικής οικονομίας. Αποτέλεσαν τον σύνδεσμο ανάμεσα στη γεωργία και την κτηνοτροφία, συμβάλλοντας καθοριστικά στην ύπαρξη της δεύτερης σ' έναν τόπο που οι κλιματικές συνθήκες για αρκετούς μήνες της χειμερινής περιόδου δεν επιτρέπουν την εξωτερική βόσκηση των ζώων και επιβάλλουν την αποθήκευση τροφής για το διάστημα που τα ζώα παραμένουν σταβλισμένα. Η ίδια η διάταξή τους στο χώρο δηλώνει αυτόν τον καθοριστικό ρόλο που είχαν στο συνδυασμό της γεωργίας με την κτηνοτροφία. Τα δέντρα, κατά κανόνα βαλανιδιές, βρίσκονται στις άκρες των χωραφιών και αποτελούν αναπόσπαστο μέρος τους και από την σκοπιά της «ιδιοκτησίας». Δεν τα συναντάμε στα σύνορα των χωραφιών, όπως γενικά συμβαίνει με την οριοθέτηση των ιδιοκτησιών στον αγροτικό χώρο αλλά μέσα στα χωράφια, στις άκρες, και μάλιστα αναφέρεται ότι, αν κάποιο δέντρο φύτρωνε πάνω στο σύνορο, το κόβανε, για να μην υπάρχουν αντιδικίες μεταξύ των ιδιοκτητών των χωραφιών. Τόσο η συγκεκριμένη διάταξη όσο και η μορφή που αποκτούν αυτά τα δέντρα, λόγω του κλαδέματος που υφίστανται και της γενικότερης «περιποίησης» που δέχονται, συνιστούν έναν σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης ενός συγκεκριμένου τοπίου.

Με δεδομένο ότι το φυσικό περιβάλλον της κοινότητας και κυρίως η χλωρίδα είναι πιο κατάλληλη για γίδια παρά για πρόβατα (γι' αυτό και η αναλογία υπήρξε 7 προς 3) και με δεδομένο

⁴⁸ Γαλάτεια Βουρδούκα, αγρότισσα, κάτοικος χωριού, ετών 62 (συνέντευξη 29-3-2014).

επίσης ότι τα γίδια τρέφονται περισσότερο με κλαδιά παρά με χόρτα, γίνεται κατανοητή η ανάγκη ύπαρξης κλαδερών για την εκτροφή των γιδιών το χειμώνα που δεν μπορούν να βόσκουν έξω. Χρειαζόταν λοιπόν περισσότερο ξεραμένο κλαδί από ό,τι χόρτο και η ποσότητα εξαρτιόταν από τον αριθμό των ζώων που κάθε οικογένεια κατείχε. Αν υπολογίσουμε ότι μια γίδα χρειάζεται μια κλαδαριά για να βγάλει το χειμώνα και ότι μια κλαδαριά χρειάζεται να κλαδευτούν τουλάχιστον έξι δέντρα για να γίνει, αυτό σημαίνει ότι εάν μια οικογένεια έχει 10 γίδια, χρειάζεται τουλάχιστον εξήντα δέντρα. Αν σκεφτούμε επίσης ότι τα δέντρα δεν κλαδεύονται παρά κάθε τρία με τέσσερα χρόνια, ο αριθμός των απαιτούμενων δέντρων πολλαπλασιάζεται. Έτσι δημιουργείται η ανάγκη αναζήτησης κλαδιού εκτός των ιδιοκτησιών και της κοινοτικής έκτασης αλλά και χρήση αιθαλών δέντρων (πεύκων, κέδρων κ.λπ.), τα οποία κλαδεύονται το χειμώνα και προσφέρονται στα ζώα χλωρά, δηλαδή κατά την ίδια μέρα της συλλογής.

Με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται ένα ρευστό και δυναμικό σύστημα εκμετάλλευσης των δέντρων που έχουν κλαδί κατάλληλο για τροφή των ζώων, όπου κανείς αναζητεί λύσεις προκειμένου να ρυθμίσει την ισορροπία ανάμεσα στις ανάγκες της οικογένειας, τον αριθμό των ζώων που χρειάζεται και τα διαθέσιμα χωράφια και κλαδερά. Με δεδομένο ότι από ένα χρονικό σημείο και ύστερα, κατά την μεταπολεμική περίοδο, πολλά χωράφια, συνεπώς και κλαδερά, εγκαταλείπονται λόγω της μετανάστευσης, το σύστημα αυτό γίνεται πιο χαλαρό, καθώς τα εγκαταλελειμμένα κλαδερά μπορούν να τα εκμεταλλεύονται οι χωρικοί που παραμένουν στο χωριό με την άδεια κατά κανόνα των «ιδιοκτητών». Προϊόντος του χρόνου, και εξαιτίας της δάσωσης των εγκαταλελειμμένων χωραφιών και η ίδια η ιδιοκτησία καθίσταται αμφισβητούμενη, με αποτέλεσμα να είναι πιο εύκολη η χρήση από τον καθένα. Στο ζήτημα της ιδιοκτησίας θα επανέλθουμε παρακάτω σε ιδιαίτερο κεφάλαιο. Η ίδια κατάσταση διαμορφώνεται και σε σχέση με το χόρτο που κόβουν, ξεραίνουν και αποθηκεύουν για το χειμώνα και το οποίο μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε περίπτωση έλλειψης κλαδιού και ως τροφή των γιδιών (ενώ κανονικά προορίζεται για τα πρόβατα και τα μεγάλα

ζώα). Το ξερό χόρτο αποτελεί έτσι κι αλλιώς μια εναλλακτική λύση για το πρόβλημα της χειμερινής εκτροφής των ζώων και αυτό καθιστά το όλο σύστημα ακόμα πιο ευέλικτο ως προς τις οικογενειακές στρατηγικές επιβίωσης. Πάντως, τα ξεραμένα κλαδιά αποτελούν δίχως άλλο την πιο ασφαλή λύση, διότι δεν κινδυνεύουν από τις κλιματικές συνθήκες όπως το χόρτο (ξηρασία, παγωνιά κ.λπ.) και, επιπλέον, είναι πιο ανθεκτικά στο χρόνο, αφού αποθηκευμένα με κατάλληλο τρόπο σε κλαδαριές μπορούν να μείνουν σε άριστη κατάσταση για κάποια χρόνια.

Το δέντρο που συγκροτούν τα κλαδερά, κατά κανόνα βαλανιδιές, επειδή παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επιβίωση της εστιακής ομάδας και της κοινότητας γενικότερα, αποτελούν αντικείμενα φροντίδας («περιποίησης») και προστασίας. Δεν νοείται να κοπεί ένα παραγωγικό τέτοιο δέντρο σε καμία περίπτωση. Κόβονται μόνον όταν γεράσουν και σαπίσουν, οπότε και χρησιμοποιούνται ως καύσιμη ύλη. Ως καύσιμη ύλη χρησιμοποιούνται επίσης τα υπολείμματα των κλαδεμάτων («τσάκνα») μετά τη χρήση από τα ζώα. Η συνείδηση της αξίας και της χρησιμότητας αυτών των δέντρων οδήγησε ιστορικά και σε πολλές μορφές προστασίας, όπως για παράδειγμα με τη θρησκείας («βακούφικα», «αφορισμένα» κ.λπ.) ή σε ατομικές αποφάσεις για την απαγόρευση της βόσκησης, υλοποίησης κ.λπ. για κάποια χρόνια συγκεκριμένων εκτάσεων. Τα τέτοια δέντρα προκειμένου να αναπτυχθούν και να χρησιμοποιηθούν αργότερα ως κλαδερά.²⁹ Στην περίπτωση μάλιστα των εκκλησιαστικών κλαδερών οι εκκλησιαστικές επιτροπές μπορούσαν να βγάζουν σε δημοπρασία τα κλαδερά, προκειμένου να διαθέσουν τα έσοδα για εκτέλεση σχετικών έργων ή γενικά για αγαθοεργούς σκοπούς. Κάτι τέτοιο γινόταν στο Πεκλάρι μέχρι τα τελευταία χρόνια.

Επίσης, τα διάφορα είδη της βαλανιδιάς, που φέρουν και διαφορετικά ονόματα («μπλαγκούνι», «ήμερο», «τσιέρος» κ.λπ.) με

²⁹ Για ανάλογες περιπτώσεις βλ. Halstaed P., «Ask the fellows who lop the hay: Leaf-fodder in the mountains of Northern Greece», *Rural History*, 9, 2, 1998, σελ. 211-234 και Στόρα Κ., *Μελέτη και καταγραφή αρχών δασών και δασοκλάδων στον εθνικό δρυμό Βίκου-Αώου*, δ.δ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2009.

τα διαφορετικά χαρακτηριστικά τους δίνουν τη δυνατότητα ποικίλων χρήσεων, που διευκολύνουν την κτηνοτροφική δραστηριότητα, ανάλογα με τις εποχές και τις σχετικές καιρικές συνθήκες. Οι αφηγήσεις που παραθέσαμε πιο πάνω είναι χαρακτηριστικές ως προς αυτό. Να επαναλάβουμε, ως ένα παράδειγμα, την περίπτωση του «τσέρου», που δεν χρησιμοποιείται για κλαδαριές, επειδή τα φύλλα του είναι μικρά και στενά και επειδή αργεί να τα ρίξει. Έτσι χρησιμοποιούνται το Νοέμβριο μήνα, πριν πέσουν, χλωρά δηλαδή, την ίδια μέρα που κλαδεύονται. Μ' αυτόν τον τρόπο δεν αναγκάζονται να χρησιμοποιήσουν τα αποθηκευμένα σε κλαδαριές, που τα χρειάζονται για τους επόμενους μήνες που πέφτει βαρυχειμωνιά.

Σε γενικές γραμμές, τα κλαδερά συνοψίζουν τα βασικά χαρακτηριστικά της τοπικής οικονομίας από πολλές απόψεις. Πέρα από το γεγονός ότι εκφράζουν τον συνδυασμό της γεωργίας με την κτηνοτροφία, συνδέονται και με τις ενεργειακές ανάγκες της κοινότητας, αφού από αυτά προμηθεύονται την απαραίτητη καύσιμη ύλη (από τα γέρινα δέντρα, τα απομεινάρια των κλαδιών, ακόμα και τα ξερά φύλλα). Επίσης, μπορούν να προμηθεύονται από δέντρα που περιποιούνται με τον κατάλληλο τρόπο ακόμα και οικοδομική ξυλεία. Είναι για όλους αυτούς τους λόγους που συνιστούν σημαντικό πόρο για την κοινότητα και αποτελούν αντικείμενο υψηλής προστασίας. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις προστατεύονται μέσω θρησκευτικών πρακτικών (βραχούφικα). Η περιοδικότητα στην κοπή κλαδιού και η εναλλαγή των καλλιεργειών από χρονιά σε χρονιά αλλά και η πρακτική της αγρανάπαυσης παραπέμπουν σε ένα σύστημα «αιιφορίας», που έχει καθιερωθεί με τα χρόνια στη βάση της επίγνωσης των ορίων του τοπικού οικοσυστήματος και των ανάλογων φυσικών πόρων, οι οποίοι δεν πρέπει να εξαντλούνται, προκειμένου να διασφαλίζεται η προοπτική επιβίωσης της οικογένειας και της κοινότητας δια μέσου των γενεών.

Το ζήτημα της ιδιοκτησίας

Από την πρώτη επίσκεψη στο χωριό και τις πρώτες συζητήσεις με τους χωριανούς αντιλαμβάνεται κανείς την ασάφεια που επικρατεί σε ό,τι αφορά το ιδιοκτησιακό καθεστώς. Είναι επίσης χαρακτηριστική η έλλειψη ενδιαφέροντος εκ μέρους των χωριανών για τις ιδιοκτησίες τους εκτός από εκείνες που βρίσκονται εντός ή πέριξ του οικισμού, δηλ. τα σπίτια και τα κηπάρια. Χαρακτηριστικό είναι ακόμα το γεγονός ότι σχεδόν το σύνολο των πρώην καλλιεργημένων εκτάσεων και κλαδερών που βρίσκονται στην ευρύτερη κοινοτική έκταση τείνουν να δασώνονται και έτσι περνούν αυτομάτως στο δημόσιο ως δασικές εκτάσεις σύμφωνα με το νόμο και ανεξάρτητα από το αν υπάρχουν ή όχι τίτλοι κυριότητας.

Για να κατανοήσει κανείς αυτή την κατάσταση, πρέπει να εξετάσει το ιστορικό υπόβαθρο των σχέσεων ιδιοκτησίας, το ευρύτερο πλαίσιο των σχέσεων παραγωγής στην ιστορική του προοπτική, την πολιτική οικονομία σε σχέση με την οικολογία, δηλαδή το σύστημα και τις στρατηγικές οικειοποίησης των φυσικών πόρων σε συγκεκριμένα και ιστορικά καθορισμένα πλαίσια.

Φαίνεται εκ πρώτης όψεως παράδοξο σε έναν εξωτερικό παρατηρητή το πράγματι μικρό ή μηδαμινό ενδιαφέρον των χωριανών για τα κτήματά τους, ακόμα και όσων συνεχίζουν να διαμένουν στο χωριό, σε μια εποχή άκρατης εμπορευματοποίησης όλων των παραγόντων παραγωγής και βεβαίως της γης. Η διαδικασία της μετάβασης από την ατομική στη δημόσια «ιδιοκτησία» μέσω της επέκτασης του δάσους και της ανακήρυξης δια νόμου των πρώην «ιδιοκτησιών» σε δημόσιες δασικές εκτάσεις φαίνεται να μην απασχολεί ιδιαίτερα τους «ιδιοκτήτες» χωριανούς, γι' αυτό και δεν προβαίνουν σε καμία σχετική ενέργεια (π.χ. περίφραξη εκτάσεων, ένδικη διεκδίκηση, νομική κατοχύρωση κ.λπ.). Αυτό ισχύει και για τις ελάχιστες περιπτώσεις των ανθρώπων που φέρονται να διαθέτουν τίτλους ιδιοκτησίας (η συντριπτική πλειονότητα δεν διαθέτει). Στην ερώτησή μας εάν δηλώνουν τα κτήματα τους στη φορολογική τους δήλωση, οι περισσότεροι συνομιλητές μας είπαν ότι δεν αξίζει τον κόπο, άλλοι

αναφέρθηκαν στο ότι όσοι τα είχαν δηλώσει τώρα τα διαγράφουν λόγω του νέου φόρου επί της ακίνητης περιουσίας, ενώ κάποιοι έδωσαν διφορούμενες απαντήσεις που συνδέονται και με την ασάφεια του ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Η ερμηνεία αυτού του γεγονότος, κατά την άποψή μας, δεν πρέπει να περιοριστεί στο γεγονός ότι το χωριό έχει εγκαταλειφθεί (και δεν ασχολείται κανείς με τη γεωργία και την κτηνοτροφία) ή με την απουσία κάποιας προοπτικής τουριστικής ανάπτυξης, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια εμπορευματοποίηση της γης και συνακόλουθα στην απόκτηση προστιθέμενης αξίας των εγκαταλελειμμένων «ιδιοκτησιών», όπως για παράδειγμα στο Ζαγόρι. Πρέπει να προσχωρήσουμε σε μεγαλύτερο βάθος, που αφορά σε συλλογικές νοοτροπίες και έξεις, συνυφασμένες με την κοινωνία της αυτάρκειας, όπως αυτή λειτούργησε στη μακρά διάρκεια του οθωμανικού καθεστώτος και συνέχισε να λειτουργεί, με αλλαγές που δεν επηρέασαν ωστόσο τον κατά βάση αυτο-καταναλωτικό χαρακτήρα των παραγωγικών σχέσεων, παρά τον εκχρηματισμό της οικονομίας, μέχρι τις δεκαετίες του 1960-70.

Προκειμένου να κατανοήσουμε όλο αυτό το πλαίσιο των συλλογικών νοοτροπιών που χαρακτήριζαν την κοινότητα ακόμα και μετά την ενσωμάτωσή της στο εθνικό κράτος και στις σχετικές δομές και μηχανισμούς του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, ουσιαστικά μέχρι την εποχή της μεγάλης εξόδου και της συνακόλουθης εγκατάλειψης του χωριού κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1970-80), είναι απαραίτητο να αναχθούμε στην πολιτική οικονομία της οθωμανικής περιόδου και ιδιαίτερα στο γαιοκτητικό σύστημα και το ευρύτερο πλαίσιο των παραγωγικών σχέσεων.

Στην οθωμανική αυτοκρατορία οι γαίες διακρίνονταν γενικά σε πέντε κατηγορίες: Κρατικές (*miriye*), αφιερωμένες (*vaqf*), ιδιωτικές (*mulk*), κοινόχρηστες (*metruke*) και νεκρές ή έρημες (*mevat*). Οι κρατικές γαίες διακρίνονταν σε δημόσιες και ημιδημόσιες. Στις ημιδημόσιες το κράτος είχε την ψιλή κυριότητα, ενώ η επικαρπία τους ανήκε σε ιδιώτες. Ιδιωτικά ακίνητα μπορούσαν να είναι μόνο οικοδομές, κήποι, περιβόλια και, αργότερα, αμπέλια και άλλα αγροτικά εδάφη. Αυτά προέκυπταν από την «υπο-

χρέωση» των Οθωμανών να αναγνωρίζουν γαιοκτητικά μοντέλα που ίσχυαν στις περιοχές που κατακτούσαν ή από τη διανομή γης με τη μορφή δωρεάς σε υποστηρικτές τους. Αυτή η μορφή ιδιοκτησίας, τουλάχιστον στην πρώιμη φάση της αυτοκρατορίας, αφορούσε τη νομή-χρήση και όχι την κυριότητα, η οποία παραμένει στο κράτος. Αρκετά από τα αφιερωμένα κτήματα (βακούφια) ήταν πρώην ιδιωτικές περιουσίες που αφιερώθηκαν σε ναούς και άλλα ιδρύματα για ευαγείς σκοπούς.

Ως προς τα ίδια τα χωριά, στο βαθμό που οι κάτοικοί τους διέθεταν «ιδιόκτητες» εκτάσεις (μούλκια) λέγονταν «κεφαλοχώρια». Εκτός από τα «μούλκια», υπήρχαν και τα ημιδημόσια ακίνητα, στα οποία οι κάτοικοι είχαν μόνο την επικαρπία (τεσαρούφι) με βάση έναν τίτλο που λεγόταν «ταπί». Αυτά τα κτήματα τελούσαν υπό τον έλεγχο ενός τιμαριούχου (σπαχή) και η επικαρπία μεταβιβάζονταν μόνο κληρονομικά. Ως προς τα κοινόχρηστα κτήματα, δηλ. τα δάση, τους βοσκότοπους, τους δρόμους, τις πηγές κ.λπ., αυτά ανήκαν στο κράτος και οι κοινότητες είχαν τη χρήση τους. Από την άλλη μεριά, τα χωριά στα οποία η επικαρπία των κατοίκων στα ημιδημόσια αλλά και στα ιδιωτικά κτήματα περνούσε στα χέρια ενός προσώπου (αγά, τσιφλικά), ο οποίος τους χρησιμοποιούσε ως επίμωρτους καλλιεργητές ή ως μισθωτούς του λέγονταν τσιφλικόχωρια.⁵⁰

Αν εξετάσουμε με κάποια προσοχή τις ιστορικές πηγές και τη σχετική ιστοριογραφία, θα διαπιστώσουμε ότι ακόμα και στην

⁵⁰ Για το οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα βλ.: Inalcik H. - Quataert D., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α' και Β', Αθήνα, 2008, Μουταφτσίεβα Β., *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15^{ος}-16^{ος} αι.)*, Πορεία, Αθήνα, 1990, Sugar P., *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Α' και Β', Σμίλη, Αθήνα, 1994, Σιάτρας Δ., *Αγοραπωλησίες ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Γνώση, Αθήνα, 1992. Ειδικότερα για την Ήπειρο: Αρς Γκ., *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Gutenberg, Αθήνα, 1994, Κοκολάκης Μ., *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση, πληθυσμός (1820-1913)*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα, 2003. Για την περιοχή της Κόνιτσας: Γκούτος Χ., *Η επαρχία Κόνιτσας και η Μόλιστα επί τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 2003.

περίπτωση της κατηγορίας των «ιδιωτικών» γαιών (μούλκια), δεν πρόκειται για ιδιοκτησία με τη δυτική νεότερη έννοια του όρου, για κυριότητα δηλαδή πάνω στη γη, αλλά για δικαιώματα νομής. Αυτό ισχύει τουλάχιστον για τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας και μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός, για παράδειγμα, ότι από τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις με οπωροφόρα δέντρα και αμπέλια που ανήκαν στην κατηγορία μούλκια η «ιδιοκτησία» αφορούσε τα ίδια τα δέντρα και τα αμπέλια και όχι τη γη. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, όταν έπαυαν να υπάρχουν οι φυτείες, τότε η γη που καλυπτόταν από αυτές περιερχόταν στο Δημόσιο.⁵¹ Η κατάσταση αυτή αλλάζει, όταν το οθωμανικό σύστημα αρχίζει να παρακμάζει και, σε ό,τι αφορά τη γαιοκτησία, εμφανίζεται το τσιφλίκι, μια μεταβατική μορφή ιδιοκτησίας μεταξύ του τιμαρίου και της ατομικής ιδιοκτησίας νεότερου τύπου, διαδικασία που ξεκινά από τον 17^ο και κορυφώνεται τον 19^ο αιώνα.⁵²

Το Πεκλάρι, όπως έχουμε ήδη πει, ήταν τσιφλίκι στα μέσα και φαίνεται ότι εξαγοράστηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (το 1874 δεν ήταν τσιφλίκι).⁵³ Το τσιφλίκι αποτελεί μεταβατικό κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό που συνδέεται με τη γενικότερη μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στο πλαίσιο του οθωμανικού συστήματος. «Η μεταμόρφωση των αρχαίων στρατιωτικών φεουδων σε κτήματα ιδιωτικά και κληρονομήσιμα υπήρξε η βάση όπου εμφανίστηκαν αργότερα τα ciftlik – νέες μορφές της έγγειας φεουδαλικής ιδιοκτησίας στις συνθήκες των γεννώμενων καπιταλιστικών σχέσεων».⁵⁴ «Από τα μέσα περίπου

⁵¹ Βλ. ενδεικτικά Sugar P., ο.π. σελ. 209, Σιάτρας Δ., ο.π., σελ. 70.

⁵² Για το τσιφλίκι βλ. Καραβίδας Κ., *Αγροτικά*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1931, Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975, McGowan Br, *Economic life in Ottoman Europe (taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800)*, C.U.P- Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge-Paris, 1981, Stojanovich Tr., «Land tenure and the related sectors of the Balkan economy, 1600-1800», *Journal of Economic History*, XIII (1953), σελ. 398-411.

⁵³ Βλ. Γκούτος Χ., ο.π., σελ. 40.

⁵⁴ Cvetkova B., «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από

του 17^{ου} αι. το τιμαριωτικό σύστημα άρχισε να φθίνει, κυρίως εξαιτίας της εξασθένισης της κεντρικής εξουσίας και του γεγονότος ότι σταμάτησαν οι κατακτητικοί πόλεμοι της Αυτοκρατορίας, στους οποίους συμμετείχαν οι σπαχήδες. Στη θέση των κρατικών τιμαρίων εμφανίζονται σταδιακά, οι μεγάλες ιδιωτικές γαίες, τα τσιφλίκια, που τα αποκτούσαν οι ιδιοκτήτες τους (τσιφλικάδες), είτε νόμιμα, είτε, συνηθέστερα, με παράνομους τρόπους και εξωοικονομικές διαδικασίες: πλαστογραφήσεις τίτλων ιδιοκτησίας, εκβιασμούς σε βάρος των χωρικών ώστε να εγκαταλείψουν τις γαίες τους, ακόμη και τα χωριά τους, προκειμένου να τις καρπωθούν εν συνεχεία οι ίδιοι κλπ.».⁵⁵ Οι σπαχήδες, λοιπόν, δίνουν σταδιακά τη θέση τους στους τσιφλικούχους και έτσι ένα μεγάλο ποσοστό χωριών τσιφλικοποιούνται. Ο τελευταίος τσιφλικούχος του Πεκλαρίου, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν ο Κονιτσιώτης Ρεσήτ Βέης, από τον οποίο το χωριό εξαγοράστηκε και έγινε ελεύθερο.

Ανεξάρτητα από τις επιμέρους μορφές γαιοκτησίας που επικράτησαν κατά διαστήματα, νομίζουμε ότι αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι να κατανοήσουμε το γεγονός ότι η τοπική κοινωνία και οικονομία σε μια μακρά διάρκεια λειτουργεί σε ένα σύστημα αυτοκαταπόλωσης. Ακόμα και στην περίοδο που παρατηρείται διείσδυση της αγοράς και κάποιες μορφές εκχρηματισμού της οικονομίας, το τοπικό σύστημα παραγωγικών σχέσεων δεν αλλάζει προσανατολισμό, συνεχίζει να στηρίζεται στην παραγωγή αξιών χρήσης και η παρουσία του χρήματος δεν οδηγεί στην εμπορευματοποίηση των μέσων και των σχέσεων παραγωγής. Να πως περιγράφει την κατάσταση αυτή ο Ασδραχάς: «Συνοψίζοντας μπορούμε να δεχθούμε χονδρικά ότι στο σύνολό της η οικονομία χαρακτηρίζεται από έναν ισχυρό φυσικό τομέα που,

τα τέλη του ΙΣΤ' ως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα», στο Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος}-19^{ος})*, Μέλισσα, Αθήνα, 1979, σελ. 89-112, σελ. 107.

⁵⁵ Νικολάου Γ.Ν., «Η κοινωνική και οικονομική κατάσταση στην περιοχή της Κόνιτσας κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας», στο Νιτσιάκος Β. (επιμ.), *Κόνιτσα. Από την οθωμανική κυριαρχία στο Ελληνικό κράτος*, Δήμος Κόνιτσας, Κόνιτσα, 2014, σελ. 15-57, σελ. 44-45.

μέσες άκρες, ισχύει για την πλειοψηφία του πληθυσμού, ενός πληθυσμού κατ' εξοχήν αγροτικού· ο χρηματικός τομέας ισχύει κυρίως για τους πληθυσμούς των καταναλωτικών κέντρων που, με τη σειρά τους, διακρίνονται στα μεγάλα αστικά κέντρα και κλιμακώνονται σε μια τυπολογία που μας καλεί σε επιμέρους διερευνήσεις και διακριβώσεις: ακραία περίπτωση, οι ανθρώπινες εκείνες συγκεντρώσεις όπου η δυσαναλογία ανάμεσα στις δυνατότητες των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών και στο δημογραφικό δυναμικό οδηγεί στην εκπόρευση χρηματικών εισοδημάτων μέσω του εμπορίου, της ναυτιλίας, των χερσαίων μεταφορών, της βιοτεχνικής εξειδίκευσης που, πολλές φορές, είναι πλανόδια. Οι ίδιες οι καθαυτές αγροτικές οικονομίες, οι οικονομίες του χωριού, παρουσιάζουν ένα βαθμό εκχρηματισμού: ο εκχρηματισμός ωστόσο αυτός προσανατολίζεται περισσότερο στην εξυπηρέτηση της φορολογικής προσόδου παρά στην επέκταση και εδραίωση των χρηματικών σχέσεων στη διαδικασία της αγροτικής παραγωγής. Η υποχρεωτική εμπορευματοποίηση, εξάλλου, δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της φορολογίας και έτσι οι δυνατότητες για τη δημιουργία καθαρών εισοδημάτων ανακόπτονται με αποτέλεσμα την καταχρέωση και την αλλοτρίωση των χωρικών: αυτή η αρνητική επίπτωση του εξω-οικονομικού εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας έχει σαν σύμπτωμα την αποκοπή του άμεσου παραγωγού από την αγορά ή ειδικότερα την περιορισμένη συμμετοχή του σε ένα προστάδιο αγοράς, σε ένα σύστημα τιμών που δεν επιτρέπει την πραγματοποίηση χρηματικών καθαρών εισοδημάτων». ⁵⁶

Η οποιαδήποτε συμμετοχή, λοιπόν, στην αγορά και η κυκλοφορία του χρήματος δεν σημαίνουν αυτομάτως την εμπορευματοποίηση των μέσων και των σχέσεων παραγωγής. Όταν αυτή η διεργασία παραμένει στη σφαίρα της κυκλοφορίας και δεν επηρεάζει ουσιαστικά τη σφαίρα της παραγωγής, δεν προκύπτουν αλλαγές και μετασχηματισμοί ως προς τον θεμελιώδη προσανα-

⁵⁶ Ασδραχάς Σπ., «Εισαγωγικό σημείωμα», στο Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος}-19^{ος})*, Μέλισσα, Αθήνα, 1979, σελ 19-42, σελ.33. Βλ. επίσης του ίδιου *Οικονομία και νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα, 1988.

τολισμό της τοπικής κοινωνίας και οικονομίας. Οι εξω-οικονομικοί καταναγκασμοί, όπως η φορολογία, δεν επαρκούν για να μεταστρέψουν τον προσανατολισμό της παραγωγικής διαδικασίας σε μια εμπορευματική κατεύθυνση και έτσι να εμπορευματοποιηθούν τα μέσα και οι δυνάμεις παραγωγής, δηλ. να αλλάξει ο τρόπος παραγωγής. Μια τέτοια αλλαγή θα σήμαινε και την εμπορευματοποίηση της γης, δηλαδή τη μετάβαση σε καθαρές μορφές έγγειας ιδιοκτησίας νεοτερικού τύπου, δηλαδή καπιταλιστικές. Αυτό δεν συμβαίνει, ούτε και στην περίπτωση του τσιφλικίου, που συνιστά μεταβατικό στάδιο, μεταβατική μορφή έγγειας ιδιοκτησίας ανάμεσα στον φεουδαλισμό και τον καπιταλισμό. Το τσιφλίκι δεν αποτελεί σε καμιά περίπτωση νεοτετικό θεσμό ούτε συνιστά καπιταλιστικού τύπου κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό.

Το ενδιαφέρον, ωστόσο, στην περίπτωσή μας έγκειται στο γεγονός ότι, ακόμα και μετά την «απο-τσιφλικοποίηση» και τη μετάβαση στην ελεύθερη νεοτερική ατομική ιδιοκτησία, δεν μπορούμε να μιλάμε για μετασχηματισμούς που εδραιώνουν μια κατάσταση σαφώς νεοτερική, όπου η γη εμπορευματοποιείται και οι σχέσεις παραγωγής καθορίζονται από ένα νέο σύστημα προσανατολισμένο στην παραγωγή ανταλλακτικών αξιών, δηλαδή δεν μπορούμε να μιλάμε για μια κανονική ενσωμάτωση στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, που σημαίνει εμπορευματοποίηση όλων των διαστάσεων της οικονομικής ζωής και πλήρη ενσωμάτωση σε μια οικονομία ελεύθερης αγοράς με τη νεοτερική σημασία του όρου. Αντίθετα, η μακρά διάρκεια της κοινωνίας και της οικονομίας της αυτοκατανάλωσης επεκτείνεται και στη φάση της νεοτερικότητας, δηλαδή ακόμα και μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος το 1913 και επιβιώνει τρεις σχεδόν δεκαετίες μετά τον εμφύλιο πόλεμο (1946-49), μέχρι ουσιαστικά την οριστική δημογραφική έξοδο και εγκατάλειψη του χωριού που ολοκληρώνεται στις δεκαετίες του 1970-80.

Έτσι, τόσο το ευρύτερο πλαίσιο και οι τοπικές νοοτροπίες συντηρούν ένα θολό τοπίο σε ό,τι αφορά τις σχέσεις έγγειας ιδιοκτησίας, ένα τοπίο που χαρακτηρίζεται από την προφορική-εθιμική λειτουργία, τη ρευστότητα ως προς τους όρους και τα όρια,

και την μη ολοκλήρωση του εμπορευματικού χαρακτήρα της παραγωγής, που σημαίνει και των μέσων παραγωγής, μεταξύ αυτών και της γης. Οι εστιακές ομάδες διαθέτουν, μετά την εξαγορά του χωριού από τον τσιφλικούχο, έγγεια ιδιοκτησία, κτήματα σε διάφορα σημεία της κοινοτικής έκτασης, τα οποία μπορούν να κληροδοτούν, να πουλούν κ.λπ., αλλά το όλο σύστημα χαρακτηρίζεται από ρευστότητα και δυναμική που συνδέεται και με τις οικογενειακές στρατηγικές σε σχέση με τον κύκλο ανάπτυξης των εστιακών ομάδων. Εφόσον κατά κανόνα τίτλοι κυριότητας δεν υφίστανται και το σύστημα λειτουργεί με εθιμικούς κώδικες, είναι φυσικό η ρευστότητα για την οποία μιλάμε να συνίσταται στην ίδια την επέκταση των συνόρων ενός κτήματος ή στη δημιουργία νέων χωραφιών, όταν αυξάνονται οι ανάγκες της εστιακής ομάδας με αυθαίρετο τρόπο, αλλά που δεν οδηγεί σε σύγκρουση με άλλους χωριανούς (π.χ. ξερόγγρασμα δασικών τεμαχίων) ή ακόμα και σε εγκατάλειψη «κτημάτων», όταν δεν είναι αναγκαία για την επιβίωση της ομάδας³⁷. Σε περίπτωση που κάποιο «κτήμα» εγκαταλείπεται για πάρα πολλά χρόνια, με βάση το εθιμικό δίκαιο, μπορεί να το χρησιμοποιήσει οποιοσδήποτε το έχει ανάγκη. Αυτό ισχύει τόσο για τα χωράφια όσο και για τα κλαδερά. Ωστόσο, και αυτό είναι σχετικό, διότι συχνά χέρσα χωράφια ή ανεκμετάλλετα κλαδερά χρησιμοποιούνται από τρίτους με άδεια των «ιδιοκτητών». Κάτι τέτοιο συμβαίνει με μεγαλύτερη συχνότητα όσο εγκαταλείπεται το χωριό, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Όλο αυτό συνιστά τελικά ένα σύστημα

³⁷ Στα Πρακτικά των συνεδριάσεων των κοινοτικών συμβουλίων είναι καταγεγραμμένες περιπτώσεις «καταπατήσεων» κοινοτικών εκτάσεων από χωριανούς, που δείχνουν αυτές τις πρακτικές. Παραθέτουμε μια ενδεικτική απόφαση: «Θέμα: 'Περί επικυρώσεως των συνταχθέντων χρημ. Καταλόγων των υποχρέων εις την καταβολήν μισθώματος λόγω αυθαίρετου καταλήψεως κοινοτικών εκτάσεων... ότι ο εκ της Κοινότητός μας καταγόμενος Κ.Κ. κατέλαβεν αυτοδικαίως και άνευ ουδενός δικαιώματος Κοινοτικήν έκτασιν (1) ενός περίπου στρέμματος παρά την θέσιν 'Λέφτο-Μπούσι' της αγροτικής περιφέρειας Πηγής, και παρά τας ειδοποιήσεις της Κοινότητος ούτος ου μόνον δεν απεσύρθη αλλά τουναντίον εδεντροφύτευσεν τούτον αυθαιρέτως...» (Πρακτικά έτους 1958, αρ. 29).

διαρκούς προσαρμογής με βάση τις ανάγκες αυτοσυντήρησης και τις στρατηγικές επιβίωσης της εστιακής ομάδας και της κοινότητας, που λειτουργεί και στο πλαίσιο ενός κοινωνικού εξισωτισμού. Όταν το σύστημα αυτό φτάνει στα όριά του, τότε προκύπτουν ασφαλιστικές δικλείδες, όπως η έξοδος του ανδρικού πληθυσμού στην τεχνική ειδίκευση (πλανόδιοι μαστόροι) ή αργότερα σε άλλα επαγγέλματα (π.χ. εργάτες, υλοτόμοι). Βέβαια, όταν η κοινότητα φτάνει σε αδιέξοδο οδηγείται σε μαζική έξοδο και εγκατάλειψη.

Στρατηγικές επιβίωσης, κοινωνικός εξισωτισμός και ασφαλιστικές δικλείδες

Η γνώση του ιστορικού πλαισίου σε σχέση με την πολιτική οικονομία, όπως ήδη είπαμε, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση των στρατηγικών επιβίωσης της κοινότητας συνολικά αλλά και των επιμέρους εστιακών ομάδων που τη συγκροτούν, με δεδομένο βέβαια το περιβαλλοντικό της πλαίσιο, δηλ. τους διαθέσιμους προς οικειοποίηση φυσικούς πόρους. Αναφερόμενοι στην πολιτική οικονομία μιλάμε κατά βάση για τον «τρόπο παραγωγής» που χαρακτηρίζει το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό σύστημα ενός σχηματισμού. Σχετικά με τους «τρόπους παραγωγής» έχει χυθεί πολύ μελάνι στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών και ιδιαίτερα της οικονομικής ανθρωπολογίας, όπου έγιναν κατά καιρούς προτάσεις για πρόσθεση στους γνωστούς τρόπους παραγωγής και άλλων, όπως ο «αγροτικός τρόπος παραγωγής» και ο «οικιακός τρόπος παραγωγής». Είναι μια μεγάλη συζήτηση που δεν είναι βέβαια του παρόντος. Η άποψή μας είναι ότι δεν χρειάζεται να προσθέσουμε ούτε τον «αγροτικό» ούτε τον «οικιακό τρόπο παραγωγής», διότι και οι δύο εντάσσονται σε ευρύτερους τρόπους και αυτό το ευρύτερο πλαίσιο ένταξης καθορίζει τα βασικά τους χαρακτηριστικά. Για να κατανοήσουμε, λοιπόν, μια αγροτική κοινωνία/κοινότητα ή μια εστιακή ομάδα, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ο προσανατολισμός των σχέσεων παραγωγής και όχι οι επιμέρους τεχνι-

κές λεπτομέρειες. Αυτός ο προσανατολισμός καθορίζεται κατά βάση από την ύπαρξη ή όχι εμπορευματικής λειτουργίας, από την εμφάνιση ή όχι ανταλλακτικών αξιών, διαδικασιών που συνδέονται προφανώς με την ενσωμάτωση και αφομοίωση στο καπιταλιστικό σύστημα.

Στη μακρά διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, παρ' όλες τις αλλαγές και τους μετασχηματισμούς, παραμένει κυρίαρχος ο φεουδαλικός τρόπος παραγωγής, στον οποίο εντάσσονται οι τοπικές κοινωνίες με βασικές μονάδες την εστιακή ομάδα και την κοινότητα. Σ' αυτό το πλαίσιο, ανεξάρτητα από τις όποιες διαφοροποιήσεις, η παραγωγική διαδικασία χαρακτηρίζεται από τον αυτο-καταναλωτικό της προσανατολισμό, ο οποίος δεν ακυρώνεται, όπως είπαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, από τους όποιους εξω-οικονομικούς καταναγκασμούς (κυρίως φορολογικούς) που οδηγούν στον ένα ή τον άλλο βαθμό εκχρηματισμού. Στο πλαίσιο, λοιπόν, της συνάρθρωσης, της τοπικής οικονομίας με το ευρύτερο φεουδαλικό σύστημα, οι τοπικές δομές και λειτουργίες επηρεάζονται σημαντικά χωρίς να χάνουν τον προσανατολισμό της αυτοσυντήρησης, συνεχίζουν δηλαδή να βασίζονται στην παραγωγή και αναπαραγωγή της αυτάρκειας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μετάβαση του ευρύτερου συστήματος από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, μια διαδικασία που αποτέλεσε ίσως τον πιο σημαντικό παράγοντα αποσύνθεσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η μετάβαση αυτή υπήρξε μια μακρόσυρτη και σύνθετη διαδικασία. Ένα επιφανινόμενό της, όπως είπαμε ήδη, ήταν η εμφάνιση του τσιφλικιού στον αγροτικό χώρο, του οποίου η διάρκεια στα βόρεια διαμερίσματα της χώρας φτάνει μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Ενώ η διείσδυση των εμπορευματικών σχέσεων έχει γίνει πολύ πριν στην περιοχή μελέτης, η τυπική ενσωμάτωση στον καπιταλισμό ξεκινά ουσιαστικά με την απελευθέρωση το 1913. Το ενδιαφέρον, σε ό,τι αφορά τον ορεινό χώρο, είναι ότι αυτή η μετάβαση δεν οδηγεί σε ουσιαστικές αλλαγές σε σχέση με την εμπορευματοποίηση. Οι ορεινές κοινότητες παραμένουν προσανατολισμένες στην αυτοσυντήρηση και την παραγωγή αξιών χρήσης, παρότι συμμετέχουν στο ευρύτερο σύστημα της αγοράς

και σε μια εκχρηματισμένη οικονομία. Μπορούμε μάλιστα να υποστηρίξουμε ότι η ένταξη στο ελληνικό κράτος τις οδηγεί σταδιακά σε μια απόλυτη εξάρτηση και έλεγχο από την κεντρική εξουσία, που, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες (δημογραφική πίεση, τάσεις αστικοποίησης κ.λπ.), επιφέρει τελικά την παρακμή τους και την εγκατάλειψή τους. Και αυτή η διαδικασία, ωστόσο, υπήρξε μακρόσυρτη και για τον τύπο της κοινότητας που μελετάμε διήρκεσε πάνω από μισό αιώνα.

Σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο μετάβασης αλλά με τους ίδιους φυσικούς πόρους η κοινότητα και οι εστιακές ομάδες που την απαρτίζουν συνεχίζουν τον αγώνα της επιβίωσης αναπροσαρμόζοντας τις σχετικές στρατηγικές και επαναπροσδιορίζοντας τόσο τις εσωτερικές όσο και τις εξωτερικές σχέσεις. Έχει γίνει φανερό ότι, ανεξάρτητα από τις αλλαγές στο ευρύτερο πλαίσιο ένταξης, η προσκόλληση της κοινότητας σε μια οικονομία παραγωγής αξιών χρήσης, σε μια διαδικασία αυτοσυντήρησης, διατηρεί σε μεγάλο βαθμό μια σχέση δυναμικής ισορροπίας με το φυσικό της περιβάλλον, η οποία συνδέεται με εσωτερικούς μηχανισμούς ενός ενδιαφέροντος κοινωνικού εξισωτισμού. Η απουσία εμπορευματοποίησης στις σχέσεις παραγωγής, σε συνδυασμό με την απουσία της δυνατότητας ατομικής ιδιοκτησίας σε όλο το διάστημα της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά και η ελαστικότητα στη χρήση των φυσικών πόρων, ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες και με γνώμονα την μη εξάντλησή τους (με βάση την επίγνωση ότι η επιβίωση και αναπαραγωγή της ομάδας εξαρτιόταν από αυτούς), ήταν παράγοντες που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή ενός συστήματος «κοινωνικής οικονομίας» σε μια μακρά διάρκεια. Στο πλαίσιο αυτού του συστήματος οι φυσικοί πόροι χρησιμοποιούνται με κριτήριο την επιβίωση και την αναπαραγωγή των παραγωγικών μονάδων με μια δυναμική ισορροπία, η οποία δεν επιτρέπει εκ των πραγμάτων εσωτερική διαφοροποίηση. Η κάθε μονάδα, με άξονα την παραγωγή αξιών χρήσης, χρησιμοποιεί τους φυσικούς πόρους (χωράφια, βοσκές, δέντρα κ.λπ.) σε ένα μάλλον ασαφές ιδιοκτησιακό καθεστώς, όπου η επέκταση της χρήσης, η αλλαγή ή εγκατάλειψη κ.λπ. ρυθμίζονται με βάση τις ανάγκες παραγωγής και αναπαραγωγής της ίδιας αλλά και

της κοινότητας συνολικά, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται μια δυναμική και ρευστή κατάσταση, στο πλαίσιο της οποίας λειτουργεί και το φαινόμενο που ονομάζουμε κοινωνικό εξισωτισμό. Οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της κοινότητας είναι μικρές και σχετίζονται κυρίως με τις ανάγκες της κάθε εστιακής ομάδας σε σχέση με τη φάση του κύκλου ανάπτυξης που βρίσκεται.

Η ρευστότητα και η ασάφεια σε ό,τι αφορά τα όρια ανάμεσα στις διάφορες μορφές οικειοποίησης του περιβάλλοντος (καλλιέργεια, βοσκή, κλαδονομή, υλοτομία κ.λπ.), αλλά και σε ό,τι αφορά το ιδιοκτησιακό καθεστώς συνδέεται με ένα πολύ ελαστικό σύστημα γενικότερης χρήσης των φυσικών πόρων. Όταν αυτό το σύστημα φτάνει στα όριά του, προκύπτει η ανάγκη διεξόδων, έτσι ώστε να μην εξαντλούνται οι διαθέσιμοι πόροι και κινδυνεύει η αναπαραγωγή της κοινότητας. Πρόκειται για ένα σύστημα αυθόρμητης και βιωματικής «αειφορίας», που συνδυάζεται και με μορφές κοινωνικής αλληλεγγύης, ένα σύστημα που μπορεί να υφίσταται όχι στη βάση κάποιας οικολογικής συνείδησης αλλά της επίγνωσης των ορίων των φυσικών πόρων και μιας συλλογικής νοοτροπίας αλληλεγγύης, που βασίζεται στο ιδίωμα της συγγένειας κυρίως αλλά και στο κοινοτικό ήθος. Τόσο στην προφορική ιστορία όσο και στα πρακτικά των συνεδριάσεων των κοινοτικών συμβουλίων καταγράφονται νύξεις και μνήμες πράξεων κοινωνικής αλληλεγγύης της κοινότητας απέναντι σε αναξιοπαθούντες συγχωριανούς. Η αναφορά δε στον κοινωνικό εξισωτισμό επιβεβαιώνεται ως κανόνας με την αναφορά σε εξαιρέσεις χωριανών που λόγω ιδιοσυγκρασίας δεν ανταποκρίνονταν στο πρότυπο της αυτοσυντηρούμενης οικογένειας στο πλαίσιο μιας ομοιογενούς κοινότητας.

Είναι αυτονόητο ότι δεν μιλάμε για ιδανικές καταστάσεις αλλά για φαινόμενα προσαρμογής και στρατηγικές επιβίωσης και αναπαραγωγής μέσα σε ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες, φυσικές και ιστορικές. Περιπτώσεις και περιστάσεις υπέρβασης των ορίων, συγκρούσεων και εντάσεων φυσικά δεν λείπουν αλλά υπάρχουν οι μηχανισμοί αντιμετώπισής τους. Πολλές φορές η ίδια η φύση υπαγορεύει λύσεις, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της εκχέρσωσης («ξερογγιάσματος»), που γίνεται εκ των πραγμάτων

αντιληπτό ότι ως τεχνική έχει συχνά καταστροφικές συνέπειες για τον τόπο (απογύμνωση δασωμένων πλαγιών, διάβρωση, υποβάθμιση κ.λπ.). Σ' αυτές τις περιπτώσεις εγκαταλείπουν τα συγκεκριμένα χωράφια, έτσι ώστε να αναδασώνονται. Επίσης, συστήματα όπως η πολυκαλλιέργεια και η αγρανάπαυση αποτρέπουν την εξάντληση της καλλιεργούμενης γης και εξασφαλίζουν την παραγωγή απαραίτητων και εναλλακτικών προϊόντων σε συνθήκες μεγάλης επισφάλειας.

Μέσα σε ένα τέτοιο ιστορικό πλαίσιο πολιτικής οικονομίας και οικολογικής προσαρμογής γίνεται κατανοητός ο κοινωνικός εξισωτισμός, καθώς η χρήση των φυσικών πόρων υπακούει σε ένα σύστημα ανοιχτό και ελαστικό, που δεν καθορίζεται από την κυριότητα της γης αλλά από τη νομή της και που βασίζεται στην ισότιμη πρόσβαση όλων στους κοινοτικούς πόρους, σύμφωνα με τις ανάγκες του καθένα. Αποτέλεσμα μια ισοκατανομή στους οικειοποιούμενους πόρους με την αρχή της νομής και βάση την επιβίωση και αναπαραγωγή τόσο της εστιακής ομάδας όσο και της κοινότητας.

Αυτή η πραγματικότητα δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά ούτε με την ενσωμάτωση της κοινότητας στο ελληνικό κράτος και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, διότι η συνάρθρωση της τοπικής οικονομίας με το ευρύτερο σύστημα δεν τη μετασχηματίζει. Η τοπική οικονομία συνεχίζει να είναι προσανατολισμένη στην παραγωγή αξιών χρήσης και την αυτοσυντήρηση, που σημαίνει ότι δεν εμπορευματοποιείται, δηλ. η καπιταλιστική λογική δεν διεισδύει στο εσωτερικό της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ακόμα και στις περιπτώσεις που η έξοδος από την κοινότητα οδηγεί σε κάποιον πλουτισμό, που είναι σπάνιο, ποτέ δεν διοχετεύεται το χρήμα στην τοπική οικονομία με τη μορφή επένδυσης. Στη μοναδική περίπτωση εμπόρου των αρχών του 20^{ου} αιώνα που πλουτίζει στη Ρουμανία, του Καραγιάννη, το χρήμα που εισρέει στο χωριό παίρνει τη μορφή της ευεργεσίας με την κατασκευή έργων κοινής ωφέλειας, όπως το πέτρινο γεφύρι στο νοτιοδυτικό άκρο του χωριού. Μια από τις γυναίκες του χωριού που συνομιλήσαμε, μας είπε χαρακτηριστικά ότι ο παππούς της είχε πλουτίσει στην ξε-

νιτιά κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και μετά από τη συμβουλή κάποιου δικηγόρου τα χρήματα που είχε αποταμιεύσει τα κατέθεσε στην Τράπεζα με αποτέλεσμα να τα χάσει στην κατοχή⁵⁸. Το όποιο, λοιπόν, χρηματικό κεφάλαιο προέκυπτε μέσα από την αποδημία δεν διοχετεύτηκε ποτέ στην κοινότητα με τη μορφή οικονομικής επένδυσης. Αυτό εξηγεί την επιβίωση μέχρι τα τελευταία χρόνια που η κοινότητα ήταν ζωντανός οργανισμός, δηλαδή μέχρι τη δεκαετία του 1970, ενός συστήματος που λειτουργούσε στα όρια του καπιταλισμού με όρους αυτο-κατανάλωσης, παρά το γεγονός ότι συμμετείχε με πολλούς τρόπους στην οικονομία της αγοράς.

Η τεχνική ειδίκευση και το κουρμπέτι

Σε προηγούμενα κεφάλαια, αναφερόμενοι στις ορεινές κοινότητες κατά την οθωμανική περίοδο, αναδείξαμε τη δυνατότητα εξόδου με κύριο άξονα την τεχνική ειδίκευση⁵⁹ αλλά και αργότερα την ίδια την αποδημία, όταν προκύπτει οικονομική στενότητα και δημογραφικό αδιέξοδο. Έτσι, τα τοπικά συστήματα διαθέτουν ασφαλιστικές δικλίδες και υφίσταται πάντοτε η δυνατότητα μείωσης της πίεσης στους πεπερασμένους φυσικούς πόρους και εντέλει επιβίωσης τόσο των τοπικών κοινωνιών όσο και των τοπικών οικοσυστημάτων.

Στο Πεκλάρι, παρατηρείται η στροφή στην τεχνική ειδίκευση (μαστόροι της πέτρας), μια δραστηριότητα που συμπληρώνει τη γεωργοκτηνοτροφική βάση της τοπικής οικονομίας και ασκείται

⁵⁸ Άννα Σπανού (γένος Καραγιάννη), συντ. αγρότισσα, κάτοικος χωριού, ετών 78 (συνέντευξη 7-12-2014).

⁵⁹ Η παλαιότερη επιγραφική μαρτυρία για επώνυμο μάστορα από την περιοχή της Κόνιτσας ανάγεται στα 1740. Αυτό σημαίνει ότι η στροφή στην τεχνική ειδίκευση έγινε αρκετά πριν. Βλ. Πετρονότης Α.- Παπαγεωργίου Β., *Μαστόροι χτίστες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, τ. Α', Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων - Ήπειρος Α.Ε., Ιωάννινα, 2008, σελ. 26-27. Για το Πεκλάρι η παλαιότερη γραπτή μαρτυρία ανάγεται στο έτος 1887. Βλ. Τσούπη Μ., *Ηπειρωτικά λιθόγλυπτα. Τέχνη και κοινωνία. Ανιχνεύοντας στο Ζαγόρι, Εφύρα, Ιωάννινα*, 2006, σελ. 36.

αποκλειστικά από τους άνδρες μέχρι την οριστική αποσύνθεση της κοινότητας κατά τη δεκαετία του 1980. Να πως συνοψίζει μια γυναίκα το όλο σύστημα κατά την τελευταία φάση της ύπαρξής του: *Εμείς τότε δεν αγοράζαμε σχεδόν τίποτα. Μέχρι και τ' αλεύρι είχαμε τότε. Μόνον αλάτι και λάδι. Μια οικογένεια ζούσε με αυτά τα χωράφια και τα ζώα. Δύσκολα όμως. Και ο άντρας εργάτης, μάστορας...Είχαμε και μερικούς που δούλευαν υλοτομία. Πολλοί τα συνδύαζαν. Αλλά κι αυτοί ερχόταν το βράδυ κι έφευγαν το πρωί. Γι' αυτό όλα οι γυναίκες τα έκαναν.*⁶⁰

Πριν προχωρήσουμε στην περιγραφή της εξέλιξης του τοπικού συστήματος μετά την στροφή του ανδρικού πληθυσμού στην τεχνική ειδίκευση, θεωρούμε χρήσιμο να δώσουμε το περίγραμμα του ιστορικού πλαισίου μέσα από το οποίο προκύπτει η ανάγκη της εξόδου. Όπως και στις υπόλοιπες κοινότητες του ορεινού χώρου της Πίνδου, η διέξοδος προς την τεχνική ειδίκευση συνδέεται ιστορικά με μια οικονομική και δημογραφική στενότητα, η οποία προέκυψε μετά τη συγκρότησή της σε ενιαία και συμπαγή πληθυσμιακή και κοινωνική οντότητα από τις διάσπαρτες στην ευρύτερη κοινοτική έκταση οικήσεις διευρυμένων εστιακών ομάδων πατριαρχικού χαρακτήρα. Αυτό συνέβη σταδιακά κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας και οφείλεται κυρίως στα πολιτικά, διοικητικά και φορολογικά δεδομένα του συστήματος. Με την πληθυσμιακή συγκέντρωση, τη φυσική αύξηση του πληθυσμού αλλά και τους εξωτερικούς καταναγκασμούς (φορολογία κ.λπ.) δημιουργείται η ανάγκη πρόσθετων οικονομικών πόρων, τους οποίους ο τοπικός πληθυσμός αναζητεί σε συμπληρωματικές δραστηριότητες που οδηγούν και σε ένα είδος εξόδου του ανδρικού πληθυσμού, μιας εξόδου που για μια μακρά διάρκεια παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά του εποχικού ταξιδιού με βάση την άσκηση μιας τεχνικής δραστηριότητας, της μαστορικής τέχνης.

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε κατά πόσο η τσιφλικοποίηση του χωριού ενίσχυσε ή ανέκοψε αυτή τη διαδικασία, αλλά φαίνεται ότι μάλλον υπήρξε ένας πρόσθετος εξωγενής παράγων που επέτεινε την τοπική δυσπραγία, καθώς η μετατροπή της κοι-

⁶⁰ Γαλάτεια Βουρδούκα (συνέντευξη 29-3-2014)

νότητας σε τσιφλίκι σήμαινε περισσότερες υποχρεώσεις φορολογικού τύπου και συνεπώς μια ενίσχυση των μηχανισμών εκμετάλλευσης εκ μέρους του τσιφλικούχου της υπερεργασίας των κατοίκων του χωριού. Προφανώς, μια τέτοια εξέλιξη ενίσχυσε τις τάσεις εξόδου προς αναζήτηση συμπληρωματικών πόρων, προκειμένου να καλύπτονται και οι αυξημένες ανάγκες που προέκυπταν από τα υποχρεωτικά «δοσίματα» στον τσιφλικούχο. Όπως και να είναι, μετά την εξαγορά και για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα του ελεύθερου βίου της κοινότητας στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, ουσιαστικά μέχρι την τελική αποσύνθεσή της κατά τη δεκαετία του 1980, το ταξίδι των μαστόρων αποτέλεσε τη βασική συμπληρωματική πηγή εισοδήματος για τις εστιακές ομάδες. Η βάση της τοπικής οικονομίας παρέμεινε η γεωργο-κτηνοτροφία, η οποία με βάση τον κατά φύλα καταμερισμό της εργασίας ασκούνταν κατά κανόνα από τις γυναίκες, ενώ οι άντρες εκτός από την άσκηση της πλανόδιας μαστορικής τέχνης, από ένα σημείο και ύστερα (στα νεότερα χρόνια) επιδόθηκαν και στην υλοτομία που αναπτύχθηκε σε συνεταιριστική βάση στο χωριό αλλά και σε άλλες δραστηριότητες σε εποχική και ευκαιριακή βάση, κυρίως εκτός της κοινότητας, στην Κόνιτσα, στα Γιάννινα ή και σε άλλα αστικά κέντρα. Αποδημία του ανδρικού πληθυσμού σε μόνιμη βάση στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν παρατηρείται σε μεγάλη κλίμακα, σε αντίθεση με άλλα χωριά της περιοχής, όπου μια τέτοια διαδικασία επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τις κοινότητες. Κάτι τέτοιο συμβαίνει κατά τη μεταπολεμική περίοδο, τις δεκαετίες 1960-70, που έχουμε ένα κύμα μετανάστευσης κυρίως προς τη Γερμανία αλλά και προς την Αυστραλία. Αυτή η έξοδος, ωστόσο, είναι παράλληλη προς την εσωτερική μετανάστευση και εντάσσεται στο πλαίσιο μιας γενικευμένης φυγής που ξεκίνησε με τον Εμφύλιο πόλεμο (1946-49) και σε μικρό χρονικό διάστημα οδήγησε στην εγκατάλειψη και την αποσύνθεση του παραγωγικού και κοινωνικού ιστού της κοινότητας.

Το γεγονός, λοιπόν, ότι δεν έχουμε στο Πεκλάρι μεγάλο κύμα αποδημίας στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε κάποια εσωτερική οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση στους κόλπους της κοινότητας,

και το γεγονός, επίσης, ότι δεν προκύπτει κάποια κατηγορία ντόπιων τσιφλικούχων, όπως για παράδειγμα στην Πυρσόγιαννη και στη Βούρμπιανη, αποκλείουν την εμφάνιση μιας κοινωνικής διαστρωμάτωσης στο εσωτερικό της κοινότητας μέσω εσωτερικών ή εξωτερικών μηχανισμών. Έτσι, με βάση και τις ασφαλιστικές δικλείδες της εξόδου προς αναζήτηση συμπληρωματικών πόρων για την αυτοσυντήρηση της εστιακής ομάδας, κυρίως της τεχνικής ειδίκευσης, η κοινότητα αναπαράγεται σε μια μακρά διάρκεια χωρίς να διαφοροποιείται ως προς τον προσανατολισμό της αυτοσυντήρησης αλλά ούτε και να διαφοροποιείται οικονομικά και κοινωνικά στο εσωτερικό της. Αντίθετα, αναπαράγεται στη βάση της σχετικής αυτάρκειας και του εξισωτισμού που περιγράψαμε πιο πάνω.

Ως προς την τεχνική ειδίκευση, την τέχνη του πλανόδιου μάστορα της πέτρας, αξίζει να πούμε κάτι παραπάνω, διότι και σ' αυτό το πλαίσιο παρατηρούνται στοιχεία «ηθικής οικονομίας», καθότι η συγγένεια και η ηθική της παίζει σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση και λειτουργία των συσσωματώσεων («μπουλούκια») των μαστόρων στην άσκηση της συγκεκριμένης δραστηριότητας.

Τα «μπουλούκια» συγκροτούνται κατά βάση από μαστόρους της ίδιας κοινότητας και ο βασικός τους πυρήνας αποτελείται συνήθως από πρόσωπα που συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς συγγένειας. Το κοινωνικό πλαίσιο, λοιπόν, μέσα στο οποίο συγκροτούνται τα «μπουλούκια» των μαστόρων είναι η κοινότητα και σε αυτό το πλαίσιο καθοριστικό ρόλο παίζουν οι σχέσεις συγγένειας. Κάθε πρωτομάστορας δηλαδή αναζητεί συνεργάτες στους κόλπους της οικογένειας και της ευρύτερης συγγενειακής ομάδας («σόι»). Μάλιστα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αυτή η πραγματικότητα συνέβαλε καθοριστικά στην παρουσία της διευρυμένης μορφής οικογένειας ή εστιακής ομάδας, καθώς οι ανάγκες των μπουλουκιών καθυστέρησαν τη διάσπαση των οικογενειών με βάση των κύκλο ανάπτυξής τους ευνοώντας έτσι τη συγκρότηση και αναπαραγωγή διευρυμένων νοικοκυριών⁶¹.

⁶¹ Βλ. Αλεξάκης Ελ., «Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα της Καστάνιανης Κόνιτσας», στο Νιτσιάκος Β. - Κασίμης Χ. (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον-Δήμος Κόνιτσας, Αθήνα, 2000, σελ. 119-147.

Το γεγονός αυτό και με δεδομένο ότι οι συσσωματώσεις των μαστόρων συνιστούν κατ' αρχήν συμβασιακές μορφές οργάνωσης της εργασίας δείχνει ότι ένας «προνεοτερικός» κοινωνικός δεσμός, αυτός της συγγένειας, συνεχίζει να λειτουργεί σε ένα μεταβατικό πλαίσιο όπως αυτό των συντεχνιακών συσσωματώσεων και μάλιστα καθορίζει τη δομή του αλλά και σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο των εσωτερικών του σχέσεων με άξονα την ηθική του διάσταση. Με αυτό το ζήτημα ασχοληθήκαμε αναλυτικά σε προηγούμενη εργασία μας⁶². Εδώ μπορούμε απλά να αναφερθούμε συνοπτικά στη σημασία αυτού του φαινομένου ως προς την κοινωνική ή ηθική διάσταση της οικονομίας. Το ενδιαφέρον, λοιπόν, του φαινομένου της συμβολής της συγγένειας στη συγκρότηση και λειτουργία των συσσωματώσεων των μαστόρων έγκειται στο γεγονός ότι το ηθικό της περιεχόμενο προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό και τις εσωτερικές σχέσεις της συνεργατικής ομάδας. Με άλλα λόγια, η γνωστή στην κοινωνική ανθρωπολογία «εγγενής ηθική της συγγένειας» χρησιμοποιείται στο πλαίσιο των «μπουλουκιών» για την οικοδόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης και την αποτροπή αδικιών. Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο ηθικός δεσμός της συγγένειας συντελεί στην παραγωγή και αναπαραγωγή ενός πλαισίου ηθικής οικονομίας σε μια κατάσταση όπου θα μπορούσαν να διαμορφωθούν καθαρά οικονομικές σχέσεις με τη νεότερη σημασία του όρου, σχέσεις δηλαδή που δεν έχουν ηθική διάσταση.

Η τεχνική ειδίκευση και το εποχικό ταξίδι των «μπουλουκιών» των μαστόρων αποτέλεσαν ιστορικά τη βασική ασφαλιστική δικλείδα για την αναπαραγωγή της εστιακής ομάδας και της κοινότητας και επηρέασε καθοριστικά τη φυσιογνωμία του χωριού, μετατρέποντάς το σε «μαστοροχώρι». Βάση πάντως παραμένει η γεωργο-κτηνοτροφία που περνάει σχεδόν αποκλειστικά στα χέρια των γυναικών σε ένα πλαίσιο κατά φύλα

⁶² Βλ. Νιτσιάκος Β., «Συγγένεια και σχέσεις παραγωγής στα μπουλούκια των μαστόρων της Ηπείρου», *Εθνολογία*, 8 (2000), σελ. 5-13.

⁶³ Βλ. Bloch M., «The long term and the short term: The economic and political significance of the morality of kinship», Goody J.(επιμ.), *The character of kinship*, C.U.P., Cambridge, 1973, σελ. 75-87.

καταμερισμού της εργασίας, όπου οι άνδρες βγαίνουν στο «κουρμπέτι» με την άσκηση της μαστορικής τέχνης σε εποχική βάση και σε ό,τι αφορά την τοπική παραγωγική δραστηριότητα της γεωργίας και της κτηνοτροφίας παίζουν έναν μάλλον βοηθητικό ρόλο. Αυτή η εξέλιξη σφραγίζει και τους ρυθμούς της κοινωνικής ζωής της κοινότητας με βάση της απουσία των ανδρών κατά κανόνα από την Άνοιξη μέχρι το Χειμώνα (οι δύο χρονικές τομές ορίζονται κατά κανόνα από τις Απόκριες που φεύγουν και τα Χριστούγεννα που επιστρέφουν οι μαστόροι). Όταν το ταξίδι είναι κοντινό αυτός ο ρυθμός αλλάζει, καθώς οι μαστόροι μπορούν να επισκέπτονται το χωριό πιο συχνά (κάθε που ξεμένουν από δουλειά ή υπάρχει ανάγκη). Στη δεύτερη περίπτωση, που συμβαίνει πιο συχνά στα νεότερα χρόνια και χάρη στις αλλαγές στα μέσα μεταφοράς, οι άνδρες μπορούν να έχουν μεγαλύτερη συμμετοχή στην γεωργο-κτηνοτροφική δραστηριότητα. Όπως και να είναι, δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ο συμπληρωματικός χαρακτήρας της τεχνικής δραστηριότητας και βέβαια το γεγονός ότι από μόνη της δεν αρκεί να ανατρέψει τον χαρακτήρα της τοπικής οικονομίας που παραμένει προσανατολισμένος στην αυτοσυντήρηση παρά τον εκχρηματισμό των οικονομικών συναλλαγών στις εξωτερικές σχέσεις των κατοίκων. Πρέπει να τονιστεί επίσης και ο ρόλος της υλοτομίας στη συγκράτηση ενός μέρους του ανδρικού πληθυσμού στο χωριό με την ίδρυση του Δασικού Συνεταιρισμού το 1945 και τη συστηματική εκμετάλλευση του δάσους από το 1952⁶⁴.

Επίσης, πρέπει να πούμε ότι αυτή η έξοδος του ανδρικού πληθυσμού μαζί με την αποδημία διαμορφώνουν σταδιακά ένα νέο πλαίσιο διασποράς, όπου προκύπτουν δυνατότητες και προοπτικές αλλαγών, οι οποίες μολονότι επηρεάζουν την τοπική κοινότητα με πολλούς τρόπους και συμβάλλουν στην ίδια την αναπαραγωγή της, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, δεν οδηγούν με κανένα τρόπο στον μετασχηματισμό της. Με άλλα

⁶⁴ Βλ. Δασαρχείον Κονίτσης, *Διαχειριστική μελέτη κοινοτικού δάσους Πηγής*, Κόνιτσα, 1975, σελ. 9-10, όπου και η πληροφορία ότι το 1975 ο Δασικός Συνεταιρισμός αριθμούσε 13 μέλη, από τα οποία το 10 ήσαν ενεργά.

λόγια δεν αποτρέπουν την παραγωγική και κοινωνική αποσύνθεσή της, που είναι η κατάληξη της μακρόσυρτης διαδικασίας ενσωμάτωσης στην εθνική οικονομία και κοινωνία.

Εθνικό Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Επίλογος: Το τέλος μιας μακράς διάρκειας

Το 1958, όταν έγινε η γνωστή ελληνο-γαλλική ερευνητική αποστολή τα χωριά της Κόνιτσας, οι ερευνητές βρέθηκαν μπροστά στην επερχόμενη εξαφάνισή τους⁶⁵. Τριάντα χρόνια μετά, το 1988, οι ερευνητές μιας άλλης αποστολής, συνέχειας της προηγούμενης, παρατηρούσαν ότι τα χωριά αυτά όχι μόνο δεν είχαν εξαφανιστεί αλλά εξακολουθούσαν να υπάρχουν σε πείσμα των καιρών, ετοιμοθάνατα πάντως, αλλά αναπαραγόμενα κατά έναν παράδοξο τρόπο «εκτός εαυτών», οικονομικά με τη βοήθεια των εμβασμάτων των αποδήμων και δημογραφικά με την επιστροφή των συνταξιούχων να περάσουν το υπόλοιπο της ζωής τους στο χωριό. Αυτό το φαινόμενο ονομάστηκε «δημογραφικό παράδοξο» και οι συγκεκριμένες κοινότητες «κοινωνίες εξ αποστάσεως, κατά κύριο λόγο ιδεολογικές και συμβολικές»⁶⁶.

Με την συμβολική αναπαραγωγή της κοινότητας μετά την παραγωγική, κοινωνική και δημογραφική της αποσύνθεση στη διασπορά έχουμε ασχοληθεί σε άλλη μας εργασία με παράδειγμα την Πυρσόγιαννη⁶⁷. Εδώ αναφερόμαστε σ' αυτό το φαινόμενο, που παρατηρείται και στο Πεκλάρι, προκειμένου να σημειώσουμε, άλλα τριάντα χρόνια μετά, την αντοχή μιας ετοιμοθάνατης κοινότητας που αναπαράγεται εκτός τόπου και συντηρείται ουσιαστικά από τις συντάξεις, τα εμβάσματα και τα γλίσχρα εισοδήματα από την μοναδική πια παραγωγική δραστηριότητα, την υλοτομία και τα λιγοστά ίχνη μιας οικόσιτης κτηνοτροφίας και της στοιχει-

⁶⁵ Βλ. Μεντράς Ε., «Κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περιοχής Κονίτσης», *Ηπειρωτική Εστία*, 8, 9, 1959-1960.

⁶⁶ Βλ. Mentras E., «Πρόλογος», στο Δαμιανάκος Στ.- Ζακοπούλου Ε.-Κασίμης Χ.-Νιτσιάκος Β., *Εργασία, εξουσία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Πλέθρον, Αθήνα, 1997, σελ. 11-12.

⁶⁷ Νιτσιάκος Β., «Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση στη συμβολική ανασυγκρότηση και τη διαχείριση της κοινωνικής μνήμης. Η περίπτωση της Πυρσόγιαννης», στο: *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995, σελ. 79-132.

ώδους καλλιέργειας κάποιων κήπων για την εξασφάλιση των κη-
πευτικών προϊόντων της χρονιάς από τα λιγοστά ζευγάρια κατά
βάση ηλικιωμένων μόνιμων κατοίκων του χωριού.

Η καρδιά της κοινότητας χτυπά πια περισσότερο εκτός του
χωριού, στην Κόνιτσα, στα Γιάννινα, στην Αθήνα και αλλού, πάν-
τως στη διασπορά, και ο ρυθμός της ζωής της εξαρτάται καθορι-
στικά από το «πήγαινε-έλα» των αποδήμων που έχει εποχικό
χαρακτήρα και διαφοροποιείται ανάλογα με την απόσταση. Το
γεγονός ότι αρκετοί χωριανοί έχουν εγκατασταθεί στην Κόνιτσα,
όπου έχουν συστήσει και δική τους γειτονιά, τα Πεκλαρίτικα,
συμβάλλει αρκετά στη διατήρηση μιας συχνής επαφής των χω-
ριανών με το χωριό τους και κατά συνέπεια στην ύπαρξη μιας κι-
νητικότητας όλο το χρόνο. Η παρουσία επίσης του Πολιτιστικού
Συλλόγου με την οργάνωση εκδηλώσεων σε τακτά χρονικά δια-
στήματα ενισχύει σε μεγάλο βαθμό αυτή την κινητικότητα.

Ωστόσο, το χωριό το μεγαλύτερο διάστημα του χρόνου πα-
ρουσιάζει εικόνα εγκατάλειψης, και αυτή η εγκατάλειψη αποτυ-
πώνεται με τον πιο εύγλωττο τρόπο στην ανάκαμψη της φύσης
και κυρίως στην αύξουσα δάσωση εκτάσεων που πριν καλλιερ-
γούνταν. Πρόκειται για το τέλος μιας μακράς διάρκειας, αυτής
της γεωργοκτηνοτροφικής κοινότητας της αυτοσυντήρησης που
συμπλήρωνε τους πόρους της με την τεχνική ειδίκευση του αν-
δρικού πληθυσμού και την έξοδο στο «κουρμπέτι». Οι κάτοικοι
του χωριού αυτό το φαινόμενο της «ανάκαμψης» της φύσης σε
βάρος της ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας και πα-
ρουσίας το χαρακτηρίζουν «ερημιά». «Ρήμαξε ο τόπος» είναι η
χαρακτηριστική φράση που χρησιμοποιούν, όταν μιλούν γι' αυτό,
και αναφέρονται βέβαια στην κοινωνική απερήμωση. Η δάσωση
των εγκαταλελειμμένων αγρών, το κλείσιμο των μονοπατιών από
τους θάμνους, το χορτάρισμα των ξερολιθιών και των αλωνιών,
η επέκταση των δασικών εκτάσεων προς τους οικισμούς, το «πνί-
ξιμο» καλυβών, αποθηκών, στανών κ.λπ. από τα βάτα, τα αγκά-
θια, τις τσουκνίδες και άλλα φυτά που ευδοκιμούν όπου υπάρχει
εγκατάλειψη, φαινόμενα που από την οπτική γωνία μιας συγκε-
κριμένης οικολογικής προσέγγισης σημαίνουν την ανάκαμψη
ενός «καταπονημένου» στο παρελθόν φυσικού περιβάλλοντος,

από τους κατοίκους του χωριού νοσηματοδοτούνται εντελώς διαφορετικά, καθώς συνδέονται με την ιστορική κατάρρευση της τοπικής οικονομίας και κοινωνίας και εν γένει την ερήμωση του τόπου.

Εθνική Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Εθνική Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Βιβλιογραφία

Αθανασάκης Α., *Περιβάλλον και Οικολογία στην Εκπαίδευση*, Δαρδανός, Αθήνα, 1996.

Αλεξάκης Ελ., «Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα της Καστάνιανης Κόνιτσας», στο Νιτσιάκος Β.- Κασίμης Χ.(επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον-Δήμος Κόνιτσας, Αθήνα, 2000, σελ. 119-147.

Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. Β., Αθήνα, 1856.

Αρς Γκ., *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ιη' και στις αρχές του ιθ' αιώνα*, Gutenberg, Αθήνα, 1994.

Ασδραχάς Σπ., *Οικονομία και νοοτροπίες*, Ερμής, Αθήνα, 1988.

Ασδραχάς Σπ., «Εισαγωγικό σημείωμα», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος}-19^{ος})*, Μέλισσα, Αθήνα, 1979, σελ 19-42.

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 1., Θεσσαλονίκη, 1961.

Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1976.

Γκούτος Χ., *Η επαρχία Κόνιτσα και η Μόλιστα επί τουρκοκρατίας*, Αθήνα, 2003.

Γρίσπος Π., «Δασική λαογραφία», *Ηπειρωτική Εστία*, 16 (1967), 19 (1970).

Γρίσπος Π., «Το κουρί στην Ήπειρο», *Ηπειρωτική Εστία*, Μάιος 1952, σελ. 199-203 και Ιούλιος 1952, σελ.296-299.

Γρίσπος Π., *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Υπ. Εθνικής Οικονομίας, Γενική Διεύθυνσις Δασών, Αθήνα, 1973.

Σαβέτκοβα Β., «Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ' ως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών (15^{ος}-19^{ος})*, Μέλισσα, Αθήνα, 1979, σελ. 89-112.

Δαλκαβούκης Β., *Η πένα και η γκλίτσα. Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20^ο αιώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2005.

Δασαρχείον Κονίτσης, *Διαχειριστική μελέτη κοινοτικού δάσους Πηγής*, Κόνιτσα, 1975.

Δασούλας Θ., *Αγροτικές κοινωνίες του ορεινού χώρου κατά την οθωμανική περίοδο. Ο γεωργικός κόσμος της χώρας Μετσόβου (18^{ος} αι. 19^{ος} αι.)*, δ.δ., Ιωάννινα, 2009.

Ευθυμίου Αν., «Η Πηγή (Πεκλάρι)», *Κόνιτσα*, 9, 1963, σελ. 8-9.

Inalcik H. - Quataert, D., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθω-*

μανικής Αυτοκρατορίας, τ. Α' και Β', Αθήνα, 2008.

Ισπικούδης Ι., Σιόλιου Μ.Κ., «Το πολιτισμικό τοπίο της περιοχής Πορταϊκού- Περτουλίου της Νότιας Πίνδου», *Γεωτεχνικά Επιστημονικά Θέματα*, 2, 15, 1, 2004, σελ. 37-45.

Ισπικούδης Ι., «Ιστορική και πολιτισμική θεώρηση των δασογεωργικών συστημάτων». *Πρακτικά Helexpro Zootechnia*, Θεσσαλονίκη, 3-6 Φεβρουρίου 2005, σελ. 28-40.

Καπετάνιος Α., «Η περιπέτεια του ορισμού του δάσους», <http://dasar-xeio.com/2014/06/14/605/>

Καραβίδας Κ., *Αγροτικά*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1931.

Καραμανές Ευ., *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική κοινότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, Ακαδημία Αθηνών: ΚΒΕΑ, Αθήνα, 2012.

Κατσουγιάννης Τ., *Περί των Βλάχων των ελληνικών χωρών*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1966.

Κοινότης Πεκλαρίου. *Βιβλίο αποφάσεων από 1 Ιανουαρίου 1927 έως 31 Δεκεμβρίου 1933*, σελ. 20-21.

Κοινότης Πεκλαρίου. *Βιβλίο αποφάσεων από 1^{ης} Ιανουαρίου 1927 έως 31 Δεκεμβρίου 1933*, σελ. 74-76.

Κοκολάκης Μ., *Το ύστερο Γιαννιωτικό πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση, πληθυσμός (1820-1913)*, δ.δ. Αθήνα, 1993.

Κοντογιώργης Γ.Δ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Νέα Σύνορα, Α. Λιβάνης, Αθήνα, 1982.

Λαζαρίδης Κ.Π., *Η ατομική ιδιοκτησία στο Ζαγόρι (Η μια πλευρά του δασικού μας ζητήματος)*, Γιάννινα, 1972.

Λουκόπουλος Δ., *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1930.

Λουκόπουλος Δ., *Αγροτικά της Ρούμελης*, Αθήνα, 1938.

Μάουρερ Γκ., *Ο ελληνικός λαός*, Τολίδης, Αθήνα, 1976.

Μάρης Γ.-Καρατάσιου Μ.- Στάρα, Κ., «Το 'κουρί' στο Ζαγόρι της Ηπείρου και η σύνδεσή του με τα δασολιβαδικά οικοσυστήματα», *Πρακτικά 16ου Δασολογικού Συνεδρίου. Ελληνική Δασολογική Εταιρεία*, Θεσσαλονίκη, 2013, σελ. 747-752.

Mentras H., «Πρόλογος», στο Δαμιανάκος Στ.- Ζακοπούλου Ε.- Κασίμης Χ.-Νιτσιάκος Β., *Εργασία, εξουσία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Πλέθρον, Αθήνα, 1997, σελ. 11-12.

Μεντράς Ε., «Κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περιοχής Κονίτσης», *Ηπειρωτική Εστία*, 8, 9,

1959-1960.

Μουταφτσίεβα Β., *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15^{ος}-16^{ος} αι.)*, Πορεία, Αθήνα, 1990.

Νικολάου Γ.Ν., «Η κοινωνική και οικονομική κατάσταση στην περιοχή της Κόνιτσας κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας», στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Κόνιτσα. Από την οθωμανική κυριαρχία στο Ελληνικό κράτος*, Δήμος Κόνιτσας, Κόνιτσα, 2014, σελ. 15-57.

Νιτσιάκος Β., «Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση στη συμβολική ανασυγκρότηση και τη διαχείριση της κοινωνικής μνήμης. Η περίπτωση της Πυρσόγιαννης», στο: *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα, 1995, σελ. 79-132.

Νιτσιάκος Β. - Αράπογλου Μ. - Καρανάτσης Κ., *Νομός Ιωαννίνων. Σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία*, Ν.Α.Ι., Γιάννινα, 1998.

Νιτσιάκος Β., « Συγγένεια και σχέσεις παραγωγής στα μπουλούκια των μαστόρων της Ηπείρου», *Εθνολογία*, 8 (2000), σελ. 5-13.

Νιτσιάκος Β., *Χτίζοντας το Χώρο και το Χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2003.

Νιτσιάκος Β., *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Πλέθρον, Αθήνα, 1995.

Νιτσιάκος Β. (επιμ.), *Η Κόνιτσα και τα χωριά της. Πολιτισμού ανατομή*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων - Ήπειρος Α.Ε., Γιάννινα, 2008.

Ντάφης Σπ., *Δασική οικολογία*, εκδ. Γιαχούδη-Γιαπούλη, Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 1-12.

Οικονομοπούλος Α., *Η εξέλιξις της δασοπονίας εν τη νέα Ελλάδα. Από της απελευθερώσεως αυτής μέχρι του έτους 1940*, Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1942.

Οικονόμου Α., *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2007.

Οικονόμου Κ., *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, δ.δ., Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής «Δωδώνη», Παράρτ. Αρ. 45, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1991.

Πετρονότης Α. - Παπαγεωργίου Β., *Μαστόροι χτίστες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας*, τ. Α', Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων- Ήπειρος Α.Ε., Ιωάννινα, 2008.

Ρόκου Β., *Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια. Το Μέτσοβο της κτηνοτροφίας από τον 17ο έως τον 20ό αιώνα*, Ερωδιός, Θεσσαλονίκη, 2007.

Σειρηνίδου Β., «Οι ιστορικοί στη φύση. Μια εισαγωγή στην περιβαλ-

- λοντική ιστορία», *Ιστορικά*, 51, 2009, σελ. 275-297.
- Σιάτρας Δ., *Αγοραπωλησίες ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Γνώση, Αθήνα, 1992.
- Σμύρης Π., «Εισαγωγή: Το δασικό οικοσύστημα», στο Παπαγεωργίου Α.Χ., Καρέτσος Γ., Κατσαδωράκης Γ. (επιμ.), *Το δάσος. Μια ολοκληρωμένη προσέγγιση*, WWF Ελλάς, Αθήνα, 2012, σελ.13-15.
- Σπιλάνης Γ., 1995, «Το περιβάλλον αποτελεί ανασταλτική ή περιοριστική παράμετρο για την περιφερειακή ανάπτυξη; Η αναγκαιότητα του χωρικού σχεδιασμού», ανακοίνωση στο Συνέδριο *Περιφερειακή Ανάπτυξη, Χωροταξία και Περιβάλλον στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 15-16/12/1995.
- Στάρα Κ., *Μελέτη και καταγραφή ιερών δασών και δασυλλίων στον Εθνικό Δρυμό Βίκου-Αώου. Παραδοσιακές μορφές διαχείρισης, αντιλήψεις και αξίες των τοπικών κοινωνιών για τη διατήρηση του φυσικού τους περιβάλλοντος*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2009.
- Στάρα Κ.- Τσιακίρης Ρ., «Τα λιβάδια που ήταν δάση. Η περίπτωση των προστατευτικών δασών του Ζαγορίου», στο Α. Σιδηροπούλου Κ.- Μαντζανάς Ι.- Ισπικούδης Ι. (επιμ.), *Πρακτικά 7^{ου} Πανελληνίου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου «Λιβαδοπονία και ποιότητα ζωής»*, Ξάνθη 14-16/10/2010, Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 57-62.
- Sugar P., *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, τ. Α και Β', Σμίλη, Αθήνα, 1994.
- Τσίτσας Σ., *Τ' αγριόδεντρα του βουνού και του λόγγου*, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μουζακίου, Καρδίτσα, 2009 (α' εκδ. 1978).
- Τσούπη Μ., *Ηπειρωτικά λιθόγλυπτα. Τέχνη και κοινωνία. Ανιχνεύοντας στο Ζαγόρι*, Εφύρα, Ιωάννινα, 2006, σελ. 36.
- Φανίτσιος Β., *Το δασικό ζήτημα*, Αθήνα, 1959.
- Φανίτσιος Β., *Η ιδιοκτησία του Ζαγορίου*, Αθήνα, 1968.
- Χατζημιχάλη Α., *Σαρακατσάνοι*, τ.1-2, Αθήνα, 1957.
- Ψυχογιός Δ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1995.
- Berger J.- Luckmann Th., *The social construction of reality*, Allen Lane, London, 1967.
- Bloch, M., «The long term and the short term: The economic and political significance of the morality of kinship», J. Goody (επιμ.), *The character of kinship*, C.U.P., Cambridge, 1973, σελ. 75-87.
- Bourdieu P., *Outline of a Theory of Practice*, U.P. Cambridge, 1977.

- Bourdieu P., *Η αίσθηση της Πρακτικής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.
- Campbell J., *Honour, family and patronage*, Oxford U.P., 1964.
- Croll E. -D. Parkin D.(eds), *Bush base: Forest farm. Culture, environment and development*, Routledge, London, 1992.
- Eder Kl., *The social construction of nature*, Sage, London, 1996.
- Fog Olwig K.- K. Hastrup K. (eds), *Siting culture*, Routledge, London, 1997.
- Grove A.T.- Rackham O., *The Nature of Mediterranean Europe. An Ecological History*, Yale U.P., New Haven and London, 2001.
- Gupta A. - Ferguson J. (eds), *Culture, power, place: Explorations in critical Anthropology*, Duke U.P., Durham and London, 1997.
- Halstead, P., "Ask the fellows who lop the hay: Leaf-fodder in the mountains of Northern Greece", *Rural History*, 9, 2, 1998, σελ. 211-234.
- Hirsch E. - O'Hanlon M., *The Anthropology of Landscape*, Clarendon, Oxford, 1995.
- Inalcik H. - Quataert D., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α' και Β', Αθήνα, 2008.
- Ingold T., 1992, "Culture and the Perception of the Environment", στο Croll E.-Perkin D. (eds), *Bush base: Forest farm. Culture, environment and development*, Routledge, London, 1992, σελ.39-56.
- Ingold T., *The Perception of the Environment*, Routledge, London, 2001.
- Ingold T., *Hunters, pastoralists and ranchers*, U.P.,Cambridge, 1980.
- Latour B., *We have never been modern*, Harvester/Wheatsheaf, New York, 1993.
- Latour B., *The politics of nature: How to bring the sciences into democracy*, Cambridge Mass., 2004 (α' εκδ. στα γαλλικά 1999).
- Low S.M. - Lawrence-Zuniga D., «Locating Culture» in Low S.M. - Lawrence-Zuniga D. (eds), *The Anthropology of Space and Place*, Blackwell, London, 2003, σελ. 1-47.
- McGowan Br., *Economic life in Ottoman Europe (taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800)*, C.U.P. - Maison des Sciences de l' Homme, Cambridge-Paris, 1981.
- McNeill J.R., *The Mountains of the Mediterranean World*, U.P. Cambridge, 1992.
- Milton K., *Environmentalism and Cultural Theory*, Routledge, London, 1996.
- Sahlins P., *Culture and Practical Reason*, U.P. Chicago, 1976.
- Stojanovich Tr., «Land tenure and the related sectors of the Balkan eco-

onomy, 1600-1800», *Journal of Economic History*, XIII (1953), σελ. 398-411.

Turner K. - Pearce D. - Bateman I., *Environmental economics*, Harvester Wheatsheaf, London, 1994.

UNESCO, *Environment and Society: Education and Public Awareness for Sustainability*. Proceedings of the Thessaloniki International Conference, 1997.

Urry J., *The Tourist gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*, Sage, London, 2002.

Εθνική Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΤΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ
ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΥ ΔΑΣΟΥΣ
ΠΗΓΗΣ - ΚΟΝΙΤΣΗΣ

ΚΛΙΜΑΞ 1:20.000

Ίσοδιαστάσις καμπυλῶν 20 μ.

Χάρτης 1

Εκδόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσα

Χάρτης 2

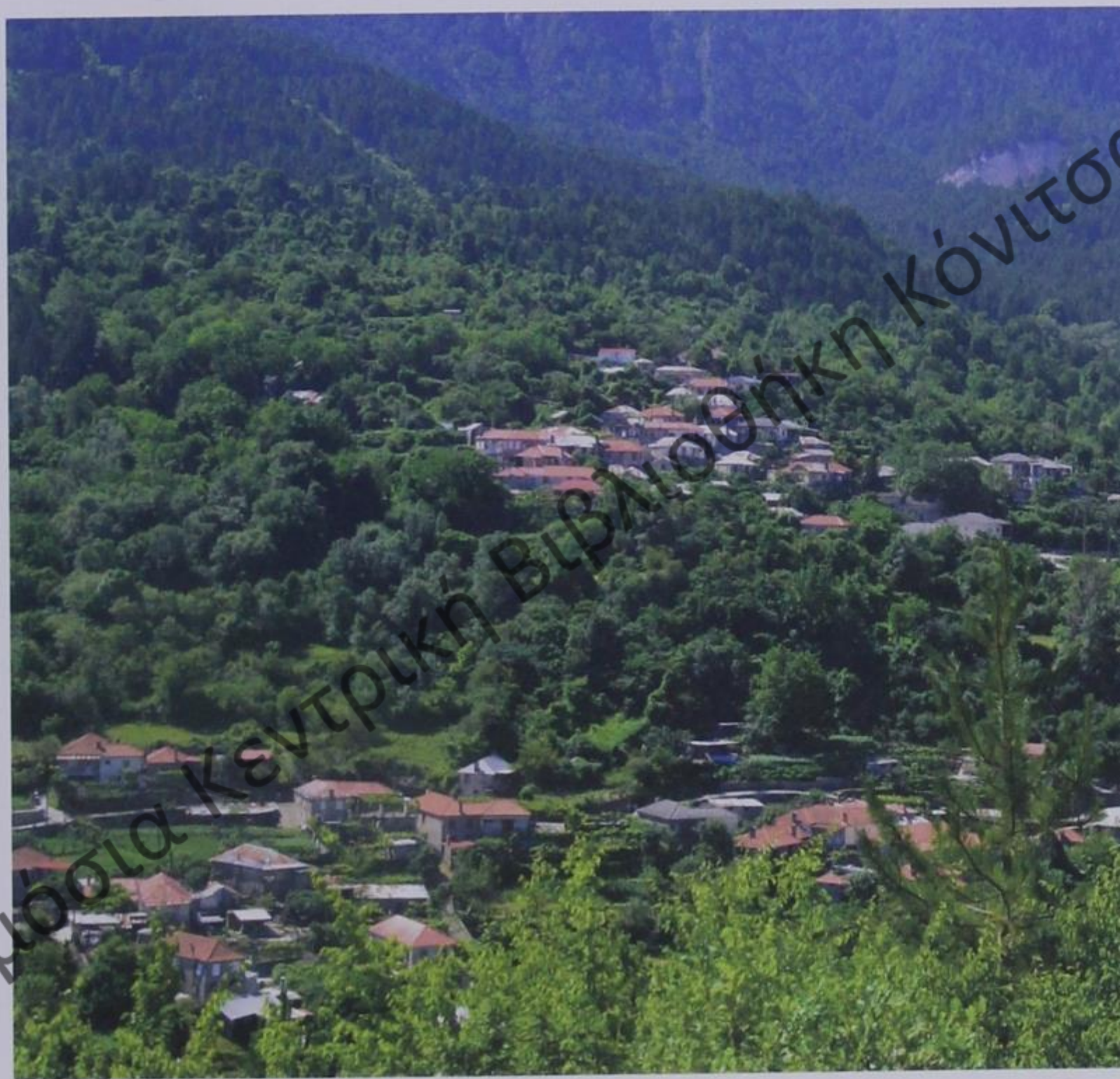
Τοπίο της ευρύτερης περιοχής

Μαχαλάς του χωριού

Το χωριό

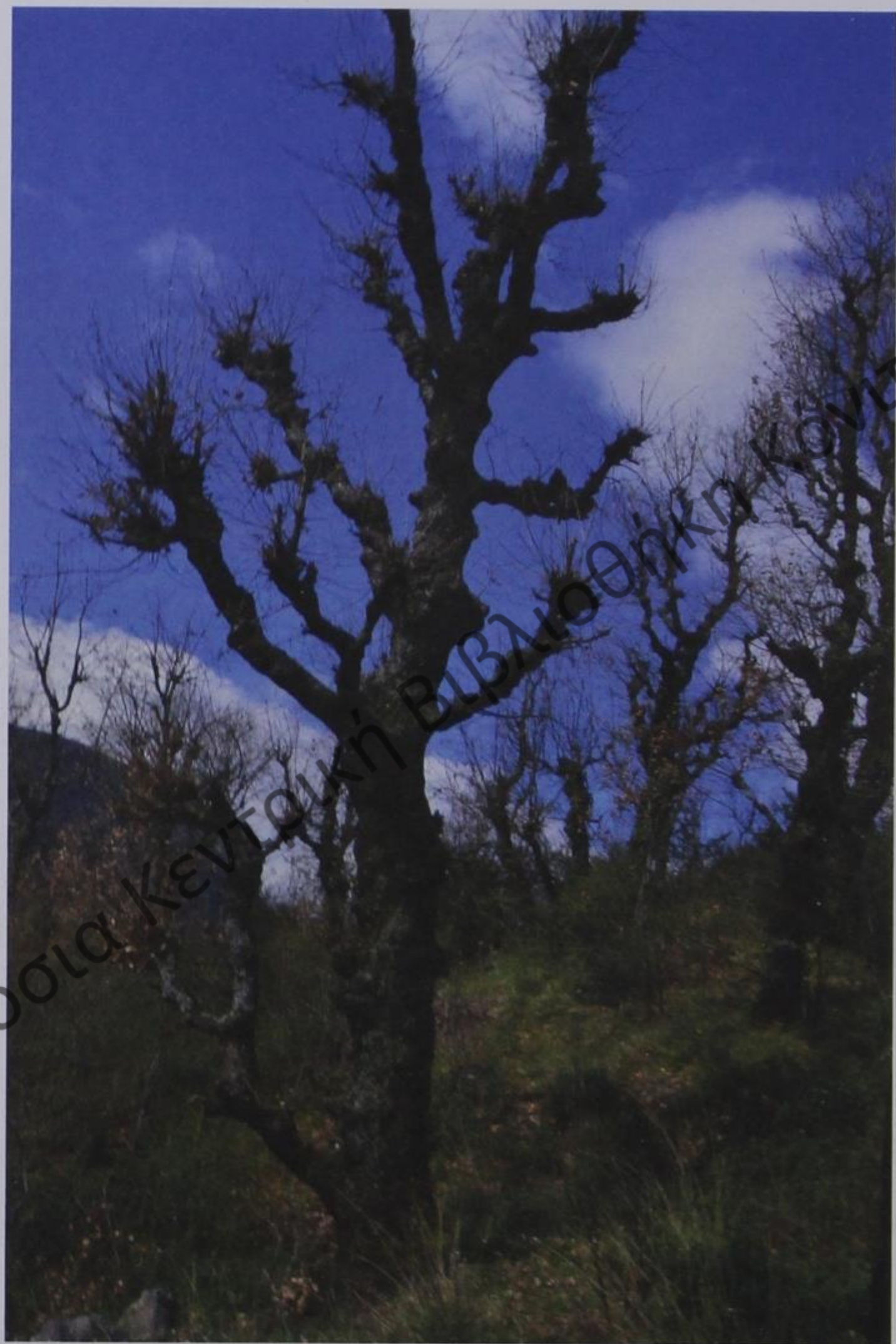
Όργωμα, δεκαετία του 1990 (αρχείο Παύλου Προπόδη)

Καλύβα, 2014

Κλαδερό

Εθνική Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Εθνική Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Εκδόσεις Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Εκδόσεις Ισνάφι
Ιωάννινα

Υπάρχει μια κατηγορία κοινοτήτων που εντοπίζονται στη «ζώνη της δρυός» και ιστορικά στηρίχτηκαν για την επιβίωση και αναπαραγωγή τους σε ένα συνδυασμό γεωργίας και κτηνοτροφίας, που συμπληρώνονταν και από άλλες δραστηριότητες, όπως η υλοτομία, η τροφοσυλλογή και η τεχνική ειδίκευση. Οι κοινότητες αυτές λειτούργησαν για μια μεγάλη χρονική διάρκεια σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πολιτικής οικονομίας με σχετική αυτονομία, αυτάρκεια και αυτοδιοίκηση. Στο πλαίσιο αυτό οι εστιακές ομάδες οικειοποιούνταν τους συλλογικούς φυσικούς πόρους με ένα σύστημα βιωματικής αειφορίας και κοινωνικού εξισωτισμού. Αυτό το σύστημα εξασφάλιζε από τη μια την αναπαραγωγή των φυσικών πόρων και από την άλλη την εξισορρόπηση ανάμεσα στις επιμέρους ανάγκες των εστιακών ομάδων και τη συνολική επιβίωση της κοινότητας. Κάτι τέτοιο ήταν εφικτό όχι μόνο χάρη στη συνειδητοποίηση του πεπερασμένου χαρακτήρα των φυσικών πόρων και την αίσθηση της συλλογικότητας αλλά και χάρη στο γεγονός ότι ο τρόπος παραγωγής χαρακτηριζόταν από τις αξίες χρήσεις και οι ίδιοι οι φυσικοί πόροι (γη, δάση, νερά κ.λπ.) δεν γίνονται αντιληπτοί σαν ατομικές ιδιοκτησίες αλλά ως κοινά κτήματα, τα οποία χρησιμοποιούσε η κάθε εστιακή ομάδα με βάση τις εκάστοτε ανάγκες της.

Το Πεκλάρι (Πηγή), ένα ορεινό χωριό στην περιοχή της Κόνιτσας κοντά στο ελληνο-αλβανικό σύνορο, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα.

